

Dit is het document met de referenties en de methodologische verantwoording behorend bij het beleidskader *Zorgzaam uit de crisis - Vijf uitgangspunten voor beleidsmakers*.

Het rapport is te vinden op:

<https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/08/zorgzaamuitdecrisis.pdf>

Methodologische verantwoording

De reflecties in dit beleidskader zijn gebaseerd op een discoursanalyse van coronabeleidsbrieven, interviews met mensen in een kwetsbare positie en hun zorgnetwerk en ronde tafelgesprekken met beleidsbetrokkenen uit verschillende zorgdomeinen. De discoursanalyse vond plaats tussen oktober 2020 en januari 2021. Hiervoor zijn meer dan 30 brieven bestudeerd die het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) in de periode van 27 februari tot 27 september 2020 stuurde naar de Tweede Kamer om het coronabeleid toe te lichten. Hieronder vallen alle brieven die volgden op een advies van het *Outbreak Management Team* (OMT) en de bijeenkomsten van het bestuurlijk afstemmingsoverleg (BAO) en waarin de algemene maatregelen over de crisisaanpak uiteen werden gezet. Daarnaast zijn brieven bestudeerd over specifieke maatregelen, waaronder de bezoeksregeling voor verpleeghuizen. De analyse richt zich op brieven uit de eerste golf, omdat deze periode de basis legt voor de crisisaanpak en chronologisch gezien aansluit bij het startpunt van ons onderzoek.

De discoursanalyse bestond uit drie stappen. Ten eerste werd een kwantitatieve analyse uitgevoerd met behulp van de software R om moreel-geladen terminologie in de beleidsbrieven in kaart te brengen en centrale morele termen te identificeren. Uit deze eerste stap kwamen kwetsbaarheid, noodzaak en verantwoordelijkheid naar voren als sleutelbegrippen die het meest geschikt zijn voor een zorgethische analyse van de morele logica achter het coronabeleid (voor een gedetailleerde toelichting, zie eindnoot 27). Ten tweede werden alle brieven gelezen met speciale aandacht voor passages die deze drie sleutelbegrippen bevatten. Ten derde werden alle verwijzingen naar de sleutelbegrippen gegroepeerd om de betekenis die aan de termen toe wordt geschreven nader te bepalen en te bestuderen hoe deze termen worden ingezet in beleidsdocumenten. Bij deze laatste stap maken we gebruik van de methoden van Selma Sevenhuijsen (2004) voor het traceren van normatieve paradigma's in beleidsdocumenten en Carol Bacchi (2009) voor het kritisch in kaart brengen van de manier waarop maatschappelijke problematiek in beleid wordt weergegeven.

Van april tot en met december 2021 zijn interviews gehouden met 54 mensen die tot groepen behoren die als kwetsbaar worden gezien of te maken krijgen met factoren die hun kwetsbaarheid verhogen en hun zorgnetwerk. Daarnaast is in april 2021 één focusgroep afgenomen met zes vrijwilligers die ondersteuning bieden aan ongedocumenteerden, statushouders en andere groepen in de samenleving die problemen onderkennen bij het toegang verkrijgen tot medische zorg. We hebben voor ons onderzoek gesproken met personen met een licht verstandelijke beperking (LVB) in zorginstellingen of met ambulante zorg, zelfstandig wonende ouderen met langdurige zorg of ondersteuning, naasten van mensen die tijdens de crisis in een hospice zijn overleden, ongedocu-

menteerden en statushouders en personen die formele of informele zorg en hulp bieden aan deze groepen. De focus op deze vier groepen stelt ons in staat om verschillende aspecten van kwetsbaarheid in beeld te brengen op fysiek, mentaal, sociaal, maatschappelijk, politiek en juridisch vlak.

De interviews waren semigestructureerd en werden afgenomen door middel van een vragenlijst gericht op de impact van de coronacrisis en beperkende maatregelen. Speciale aandacht werd besteed aan hoe deelnemers kwetsbaarheid, noodzaak en verantwoordelijkheid ervaren in de crisis. Voor mensen met een LVB werd een flexibele interviewmethode gebruikt om beter in te kunnen spelen op de individuele behoeften van deelnemers en om samen de snelheid, inhoud en duur van het interview te kunnen bepalen.

De transcripties van de interviews werden gecodeerd met behulp van *Atlas.ti*. Ons uitgangspunt daarbij was een lijst van *sensitising concepts* die we vooraf hebben opgesteld op basis van een eerste analyse van één interview van iedere deelgroep. De codelijst werd vervolgens aangevuld en verfijnd op basis van in het oog springende thema's die uit het interviewmateriaal naar voren kwamen (Bowen 2006). De bevindingen van de deelonderzoeken werden tenslotte gedeeld en besproken met beleidsbetrokkenen uit de vier betrokken zorgdomeinen. De analyse is herzien en aangevuld op basis van deze rondetafelgesprekken.

De studie richt zich op het verdiepen van inzichten in de geleefde ervaringen met de crisis. Ons doel daarbij is om door middel van reflectie op de persoonlijke verhalen van deelnemers te komen tot betekenisvolle inzichten, gebaseerd op individuele bevindingen die desondanks herkenbaar zijn voor anderen of juist beeldend weergeven wat er speelt in de levens van mensen die anders gesitueerd zijn dan wijzelf. De duiding van de data van de interviews en focusgroep is getoetst in gesprekken met beleidsbetrokkenen uit de verschillende zorgdomeinen en gekoppeld aan de bevindingen van andere onderzoeken en landelijke rapportages.

- ◆ Bacchi, C. (2009). *Analysing policy: What's the problem represented to be?* Frenchs Forest: Pearson Australia.
- ◆ Bowen, G.A. (2006). Grounded theory and sensitising concepts. *International Journal of Qualitative Methods*, 5, 12-23. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/160940690600500304>.
- ◆ Sevenhuijsen, S. (2004). *Trace: A method for normative policy analysis from the ethic of care*. In Sevenhuijsen, S. & A. Švab (eds.). *The heart of the matter: The contribution of the ethic of care to social policy in some new EU member states*. Ljubljana: The Peace Insitute, 13-46.

Eindnoten

1 In het coronabeleid wordt kwetsbaarheid vooral op een medische manier geduid. Zo merkt het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) mensen op hoge leeftijd of met onderliggende aandoeningen aan als risicogroepen. In de brief van VWS aan de Tweede Kamer van 12 maart worden ouderen en personen met een verminderde weerstand voor het eerst als kwetsbare personen genoemd: “Mensen worden dringend verzocht bezoek aan kwetsbare personen, dat wil zeggen ouderen en personen met verminderde weerstand, te beperken.”

- ◆ RIVM. (2022). *Risicogroepen en COVID-19*. <https://www.rivm.nl/coronavirus-covid-19/risicogroepen>.
- ◆ Tweede Kamer. (2020). Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 124. 12 maart. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z05010&did=2020D10395, p. 2.

2 In een studie naar de maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Nederland in het algemeen zagen onderzoekers dat veel mensen zich tijdens de crisis zorgen maken over hun bestaanszekerheid (Engbergesen et al., 2021). Veel problemen werden opgevangen door de financiële steun die de Nederlandse overheid bood aan bedrijven en (zelfstandig) ondernemers. Dit nam echter niet weg dat veel mensen bang waren hun werk te verliezen. Bovendien kwam niet iedereen in aanmerking voor overheidssteun en waren vooral mensen met onzekere arbeidsomstandigheden minder goed beschermd. De WRR constateert dat mensen met een flexibel arbeidscontract sneller en harder werden getroffen door de crisis. Organisaties die hulp bieden aan ongedocumenteerde migranten merkten ook een sterke toename van mensen die tijdens de crisis een beroep op hen deden vanwege de toegenomen bestaansonzekerheid onder deze groep. Dit kwam ook in de interviews in het kader van ons onderzoek naar voren.

- ◆ Engbergesen, G., van Bochove, M., de Boom, J., Bussemaker, J., el Farisi, B. e.a. (2021). *De laag-vertrouwen samenleving: De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland. Vijfde meting*. <https://www.eur.nl/essb/media/99176>, p. 7.
- ◆ WRR. (2021). *Kwetsbaarheid en veerkracht: WRR-reflecties op de langetermijneffecten van de coronacrisis*. www.wrr.nl/publicaties/publicaties/2020/2020/2F06%2F16%2Fkwetsbaarheid-en-veerkracht&usg=AOvVaw3q0bam-Qy_SznKAR4KMRRc, p. 13.
- ◆ Torensma, M., Skowronek, N., de Lange, T. van den Muisenbergh, M. & Stronks, K. (2021). *De Positie van ongedocumenteerde arbeidsmigranten in de COVID-19 crisis: Lessen uit onderzoek voor beleid en praktijk*. www.coronatijden.nl/wp-content/uploads/2021/2021/2F05%2FPolicy-brief-ongedocumenteerde-arbeidsmigranten-in-de-COVID-19-crisis-definitief-mei-2021.pdf&usg=AOvVaw2VeIFlQeJ2vxlk6KY-qUx.
- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.

3 Onder “burgers” verstaan we iedereen die deel uitmaakt van de Nederlandse samenleving. Het is belangrijk op te merken dat er het ook mogelijk is dat mensen praktisch

gezien deel uitmaken van de samenleving zonder dat hen officieel de politiek-juridische status van burger is toegekend. Ons perspectief komt overeen met de visie van Gary Mercer en Nancy Berlinger, onderzoekers van het Hastings Center voor bioethisch onderzoek, die in een zorgethische analyse van de COVID-19 crises benoemen dat de crisis de wederzijdse afhankelijkheid van alle leden van een samenleving laat zien, onafhankelijk van verblijfsstatus.

- ◆ Mercer, G. & Berlinger, N. (2020). *Interdependent citizens: The ethics of care in pandemic recovery*. Hastings Center Report, May-June, 50(3): 56-58.

4

Op verschillende momenten in de crisis werd door diverse instanties en organisaties aandacht gevraagd voor de impact van de pandemie en beperkende maatregelen op het welbevinden van mensen in de samenleving. Dit aspect komt bijvoorbeeld naar voren in rapporten en adviesbrieven van de Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (RVS) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en in onderzoek naar de effecten van crisismaatregelen op kwetsbare groepen.

- ◆ RVS. (2020). *(Samen)leven is meer dan overleven: Breder kijken en kiezen in tijden van corona*, <https://www.raadrvs.nl/binaries/raadrvs/documenten/publicaties/2020/05/03/goed-samen-leven-in-tijden-van-corona/%28Samen%29leven+is+meer+dan+overleven++breder+kijken+en+kiezen+in+tijden+van+corona+DEF.pdf>.
- ◆ SCP. (2021/2022). *Adviesbrieven maatschappelijke effecten corona*. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2021/04/09/adviesbrieven-maatschappelijke-effecten-corona>.
- ◆ RVS & SCP. (2022). *Briefadvies Sociaal en Cultureel Planbureau en Raad voor Volksgezondheid & Samenleving*. <https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2022/01/27/briefadvies-corona-sociaal-en-cultureel-planbureau-en-raad-voor-volksgezondheid--samenleving/Briefadvies+Social+en+Cultureel+Planbureau+en+Raad+voor+Volksgezondheid+%26+Samenleving+25-01-2022.pdf>.
- ◆ De Vries, D. & Pols, J. (eds.) (2020). *Effecten van sociale afstand op kwetsbare groepen in Nederland*. <http://www.coronatijden.nl%2Fwp-content%2Fuploads%2F2020%2F07%2FRapport-Kwetsbare-groepen-DEF-22072020.pdf&usg=AOvVaw0kvWXECLzymZlwe4IZyl1b>

5

Zorgprofessionals en mantelzorgers spraken in ons onderzoek vaak over overbelasting en stress. Ook andere studies vonden dat de (werk)druk voor deze groepen in veel gevallen is toegenomen tijdens de pandemie. De Inspectie Gezondheidszorg & Jeugd (IGJ) constateert dat al bestaande problemen rondom werkdruk in de zorg tijdens de crisis zijn vergroot. Onderzoek van Nivel naar de impact van de coronacrisis op naasten van mensen met een verstandelijke beperking bracht de effecten op mantelzorgers in beeld. Een vergelijkend onderzoek naar de impact van de coronacrisis op het onderwijs, uitgevoerd door Eleni Tukker in aanvulling op ons project, toonde dat ook leraren met extra belasting te maken kregen om veranderingen in onderwijsvormen te realiseren en de rol van onderwijzer en ouder in de thuissituatie te combineren. De Onderwijsraad merkt eveneens op dat medewerkers in het onderwijs vaak overwerk moesten leveren om het afstandsonderwijs te kunnen realiseren.

- ◆ Factsheet *Corona en zorg voor ouderen*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2021/07/UvH-factsheet-Coronacrisis-en-zorg-voor-ouderen-juli-2021.pdf>.

- ◆ Rapportage *Bijzonder kwetsbaar? Zorg voor zelfstandig wonende ouderen in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/05/UvH-2022-Bijzonder-kwetsbaar.pdf>
- ◆ Boeije, H., Leemrijse, C., Zonneveld, E. & van Schelven, F. (2022). *Gevolgen van de coronapandemie voor naasten van mensen met een verstandelijke beperking: eindrapportage Zorgen en zwaaien periode 2020-2022*. Nivel. <https://nivel.nl/sites/default/files/bestanden/1004157.pdf>.
- ◆ Inspectie Gezondheidszorg & Jeugd. (2021). *De coronacrisis: De zorg en de jeugdhulp blijvend onder druk*. <https://www.igj.nl/onderwerpen/coronavirus/documenten/publicaties/2021/02/16/de-coronacrisis-de-zorg-en-de-jeugdhulp-blijvend-onder-druk>.
- ◆ Tukker, E. (2022). *De kwetsbaarheid van veerkrachtige burgers: Een zorgethisch onderzoek naar de kwetsbaarheid van basisschoolmedewerkers tijdens de coronapandemie. Masterscriptie Zorgethiek en Beleid*. https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/08/Masterthesis_Eleni-Tukker_1015087_WallOfFame.pdf.
- ◆ Onderwijsraad. (2020). *Vooruitzien voor jonge generaties: Tweede advies over de gevolgen van de coronacrisis voor het onderwijs*. <https://www.onderwijsraad.nl/binaries/onderwijsraad/documenten/adviezen/2020/06/09/advies-vooruitzien-voor-jonge-generaties/Advies+Vooruitzien+voor+jonge+generaties.pdf>, p. 20.

6 De aanhoudende gevolgen van overbelasting zijn bijvoorbeeld nog altijd zichtbaar in de zorgsector. Zo constateert Mark Kramer, voorzitter van het Landelijke Coördinatiecentrum Patiënten Spreiding, in mei 2022: “Veel van het zorgpersoneel heeft niet kunnen herstellen. Het ziekteverzuim is nog steeds hoog en de druk op mensen dus ook.”

- ◆ Zurhake, S. & Kusters, R. (2022). *Door uitblijven coronastrategie komt lockdown weer in beeld*. NOS. <https://nos.nl/artikel/2429004-door-uitblijven-coronastrategie-komt-lockdown-weer-in-beeld>.

7 Het is belangrijk oog te hebben voor het feit dat het coronabeleid veranderde met de tijd. In de eerste periode lag de nadruk op het beheersen van de acute gezondheids-crisis, waarbij de alarmerende bezettingscijfers van intensive care (IC) afdelingen, de sterftecijfers en de overbelasting van het zorgstelsel de boventoon voerden. Toen de eerste golf over haar top heen was, verschoof de prioriteit naar ingrepen in de maatschappij om beperkende maatregelen voldoende effectief in te kunnen voeren. Aan het begin van 2021 kwamen vaccinaties beschikbaar, waarmee campagnes om mensen te overtuigen zich te laten vaccineren en om draagvlak voor het navolgen van maatregelen te behouden centraal kwamen te staan. De analyse in dit onderzoek richt zich met name op de eerste golf, omdat dit de basis legde voor het coronabeleid en de morele logica achter het crisisbeleid het duidelijkst zichtbaar maakte. De overheid biedt een overzichtelijke tijdlijn van de ontwikkelingen tijdens de coronacrisis vanaf januari 2020, die inzicht biedt in de belangrijkste veranderingen die sindsdien hebben plaatsgevonden.

- ◆ Rijksoverheid. (2022). *Coronavirus tijdlijn*. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdlijn>.

8 Het zorgethische perspectief dat we in dit kader ontwikkelen is met name beïnvloed door het werk van de Amerikaanse politicologe Joan Tronto en de Utrechtse school. Het werk van Tronto onderscheidt zich door de sterk politieke insteek, waarbij zorg-

dragen voor elkaar en onze leefwereld gezien wordt als de basistaak van de politiek. De Utrechtse school zet de wisselwerking tussen empirie en theorie voorop, waarbij de analyse van concrete zorgpraktijken centraal staat. Om verschillende redenen is zorgethiek zeer geschikt als kritische invalshoek om, mede aan de hand van empirisch onderzoek, de ethische dimensies van het coronacrisisbeleid te bestuderen en alternatieve beleidsrichtingen aan te dragen. Door aandacht te besteden aan de intrinsieke samenhang van het persoonlijke en het politieke en kritische inzichten rondom kwetsbaarheid en relationaliteit kan zorgethiek een scherp licht werpen op de ethische dimensie van (beleids)keuzes.

- ◆ Tronto, J. (1993). *Moral boundaries: A political argument for an ethic of care*. New York: Psychology Press.
- ◆ Tronto, J. (2013). *Caring democracy: Markets, equality, and justice*. New York: NYUP.
- ◆ Leget, C., van Nistelrooij, I., & Visse, M. (2017). *Beyond demarcation: Care ethics as an interdisciplinary field of inquiry*. *Nursing Ethics*, 26(1), 17-25.

9 De filosofe Margaret Urban Walker (2007, p. 5) benadrukt dat ethiek niet zozeer draait om abstracte wetmatigheden rondom wat goed en slecht is, maar om concrete sociale relaties en interacties, waarin we met elkaar ondervinden en bepalen waar we verantwoordelijkheid voor dragen: “I believe morality consists in interpersonal acknowledgment and constraint, from which people learn that they are responsible for things and to others [...]. Morality arises and goes on between people, recruiting human capacities for self-awareness and awareness of others’ awareness; for feeling and learning to feel particular things in response to what one is aware of; for expressing judgment and feeling in the responses appropriate to them.”

- ◆ Walker M.U. (2007). *Moral Understandings: A Feminist Study in Ethics*. Oxford: OUP.

10 Zorgethici Berenice Fisher en Joan Tronto (1991, p. 40) geven aan dat zorgethiek draait om alles wat mensen doen om hun wereld te onderhouden, voort te kunnen zetten en te herstellen zodat ze er zo goed mogelijk in kunnen leven.

- ◆ Fisher, B. & Tronto, J.C. (1991). *Toward a feminist theory of care*. In Abel, E. & Nelson, M. (eds). *Circles of care: Work and identity in women's lives*. Albany: State University of New York Press.

11 Margaret Urban Walker (2007, p. 4) benadrukt bijvoorbeeld dat morele kennis altijd gesitueerd is en afhangt van de unieke positie die mensen innemen in de wereld.

- ◆ Walker M.U. (2007). *Moral Understandings: A Feminist Study in Ethics*. Oxford: OUP.

12 Joan Tronto benadrukt veelvuldig het belang van gelijkwaardigheid om democratie te kunnen waarborgen. Ieders stem moet meetellen om te garanderen dat verantwoordelijkheden eerlijk worden verdeeld.

- ◆ Tronto, J. (2013). *Caring democracy: Markets, equality, and justice*. New York: NYUP.

13 Het belang om de ervaringen van betrokkenen als uitgangspunt te nemen voor zorgethische reflectie wordt benadrukt door Carlo Leget, Inge van Nistelrooij en Merel

Visse (2017, p. 22). Aangezien zorgerthici er vanuit gaan dat moreel begrip altijd sociaal en cultureel ingebed is, dient de specificiteit van specifieke contexten in ogenschouw te worden genomen. De ervaringen van betrokkenen zijn hiervoor een belangrijk uitgangspunt.

- ◆ Leget, C., van Nistelrooij, I., & Visse, M. (2017). *Beyond demarcation: Care ethics as an interdisciplinary field of inquiry*. *Nursing Ethics*, 26(1), 17-25.

14 De Onderzoeksraad voor de Veiligheid (2021, p. 11) geeft aan dat protocollen rondom landelijke gezondheids crises vooral gericht waren op de acute zorg en ziekenhuiszorg. Bovendien baseerde het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) het crisisbeleid gedurende de eerste periode vooral op adviezen vanuit het zorgveld, waarbij de cure-sector sterkere vertegenwoordiging kent dan de care-sector.

- ◆ Onderzoeksraad voor Veiligheid. (2021). *Aanpak Coronacrisis. Deel 1: Tot september 2020*. www.onderzoeksraad.nl/%2Fn%2Fpage%2F16666%2Faanpak-coronacrisis-%25E2%2580%2593-del-1-tot-september-2020&usg=AOvVaw2VB8HBFOzBtf4vX9I5j1n-

15 Het belang van toewerken naar een zorgzame, inclusieve en veerkrachtige samenleving wordt op pp. 8-9 van het beleidskader verder toegelicht. Het is niet onze bedoeling om de suggestie te wekken dat alles in de samenleving “maakbaar” is. Het is echter belangrijk om te bestuderen hoe de samenleving het beste vormgegeven kan worden op een manier die mensen in staat stelt om op gelijkwaardige voet zorg te dragen voor elkaar en hun leefwereld.

16 Vaak wordt de term “kwetsbare groepen” gebruikt. Mensen die zo worden aangeduid, herkennen zich echter niet altijd in deze term. Soms wordt de term als stigmatiserend ervaren. Kwetsbaarheid is een universeel gedeeld en fundamenteel kenmerk van de menselijke conditie. Er zijn echter allerlei factoren zoals fysieke gesteldheid, verblijfsituatie en (de afwezigheid van een) sociaal netwerk die de kans op schade, verlies of lijden vergroten of verkleinen. De term “kwetsbaarheid verhogende factoren” legt de focus op die processen van politieke, sociale, economische en/of juridische achterstelling die bepaalde groepen extra kwetsbaar maken.

17 De uitkomsten van de vier deelonderzoeken zijn gedeeld in vier eerdere rapportages en een toegankelijk verslag van de onderzoeksresultaten voor mensen met een LVB.

- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.
- ◆ Verslag *“Er veranderde opeens heel veel voor ons”: Verhalen uit de coronacrisis*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/UvH-Verhalen-uit-de-coronacrisis-v1.1.pdf>.
- ◆ Rapportage *Bijzonder kwetsbaar? Zorg voor zelfstandig wonende ouderen in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/05/UvH-2022-Bijzonder-kwetsbaar.pdf>.
- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.
- ◆ Rapportage *Dicht bij de dood: Zorg in het hospice in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/06/UvH-2022-Dicht-bij-de-dood.pdf>.

- 18** Voor het deelonderzoek naar ongedocumenteerden en asielstatushouders en vrijwilligers die hen helpen zijn in april en mei 2021 elf interviews gehouden. Daarnaast werd in april 2021 een online focusgroep georganiseerd met zes vrijwilligers. Voor het deelonderzoek naar zelfstandig wonende ouderen met langdurige zorg of ondersteuning hebben we tussen april en september 2021 zeventien interviews gehouden met ouderen, personen die mantelzorg bieden en zorgprofessionals. Voor het deelonderzoek naar personen met een LVB in zorginstellingen of met ambulante zorg hebben we tussen mei en oktober 2021 gesproken met zestien mensen met een LVB, naasten en begeleiders. Voor het deelonderzoek naar naasten van mensen die tijdens de crisis in een hospice zijn overleden hebben we tussen juni en december 2021 tien interviews gehouden medewerkers van een hospice en nabestaanden. De interviews vonden deels online en deels in persoon plaats. Voor meer details, zie onze deelrapportages.
- 19** De rondetafelgesprekken zijn gehouden in november 2021 (over zorg voor ongedocumenteerden en statushouders), in december 2021 (over zorg voor mensen met een LVB), januari 2022 (over zorg voor zelfstandig wonende ouderen) en in april 2022 (over palliatieve zorg in het hospice). In het totaal namen 42 beleidsmakers- en betrokkenen deel van ministeries, gezondheidsdiensten, maatschappelijke organisaties, belangenverenigingen en zorginstellingen. Voor meer details, zie onze deelrapportages.
- 20** De zorgethica Joan Tronto (2013, p. 18) merkt bijvoorbeeld op dat het zonder een publiek begrip van zorg onmogelijk is om een democratische samenleving te onderhouden. Dit is volgens haar het geval, omdat een staat niet kan functioneren zonder dat burgers zorg voor elkaar dragen (2013, p. 26). Zonder zorg zouden er immers niet eens burgers zijn die deel kunnen nemen aan de samenleving. Het is daarom essentieel dat mensen in hun zorgtaken worden ondersteund door de politiek. Zorgethici benadrukken dat de capaciteit om zorg te dragen voor elkaar alleen op een goede wijze gerealiseerd kan worden in een politieke en maatschappelijke setting die oog heeft voor de (fundamentele) behoeften zowel zorgdragers als zorgontvangers en hieraan tegemoet komt (The Care Collective, p. 6).
- ◆ Tronto, J. (2013). *Caring democracy: Markets, equality, and justice*. New York: NYUP.
 - ◆ The Care Collective. (2020.) *The care manifesto: The politics of interdependence*. London en New York: Verso.
- 21** Tronto (2013, p. 45) benadrukt dat het ideaal van democratie van gelijkheid en vrijheid voor iedereen alleen gerealiseerd kan worden wanneer politiek zich richt op het inrichten van een samenleving met zorgzame instituties die waarborgen dat voorzien wordt in de behoefte aan zorg en vrijheid van eenieder door middel van democratische processen. Gary Mercer en Nancy Berlinger van het Hastings Center geven aan dat de pandemie leidt tot een herwaardering van het fundamentele belang van zorg voor de samenleving. Tegelijkertijd blijft een meer structurele waardering in de vorm van permanente salarisverhoging, verbetering van werkomstandigheden en een breder perspectief op het belang van een zorgzame samenleving en overheid veelal uit.
- ◆ Tronto, J. (2013). *Caring democracy: Markets, equality, and justice*. New York: NYUP.

- ◆ Mercer, G. & Berlinger, N. (2020). *Interdependent citizens: The ethics of care in pandemic recovery*. Hastings Center Report, May-June, 50(3): 56-58.

22 Het is hierbij belangrijk om ook rekening te houden met de manier waarop inspraakmogelijkheden ervaren worden door betrokkenen. In een studie naar wantrouwen jegens politieke instituties omschrijven onderzoekers van het Verwey-Jonker Instituut (2020, pp. 70-71) hoe burgers dergelijke mogelijkheden soms als “schijninspraak” ervaren, omdat ze het idee hebben dat ze beleidskeuzes niet daadwerkelijk kunnen beïnvloeden of tijdens bijeenkomsten anderen de boventoon voeren.

- ◆ Peeters, T., Smits van Waesberghe, E., Mesic, A. & van Wonderen, R. (2020). *Van persoonlijke krenking tot vertrouwensbreuk: Verhalen van burgers met gebrek aan vertrouwen in Instituties*. Verwey-Jonker Instituut. https://www.verwey-jonker.nl/wp-content/uploads/2021/01/119260_persoonlijke-krenking-tot-vertrouwensbreuk-WEB.pdf.

23 Dit idee wordt benadrukt in het RVS rapport (Samen)leven is meer dan overleven. Ook Tronto (2013, p. 7) benadrukt dat een centrale taak van democratische politiek is om ervoor te zorgen dat burgers in staat zijn om deel te nemen aan politieke debatten over hoe verantwoordelijkheden (voor zorg) in de samenleving verdeeld worden.

- ◆ RVS. (2020). *(Samen)leven is meer dan overleven: Breder kijken en kiezen in tijden van corona*, <https://www.raadrvs.nl/binaries/raadrvs/documenten/publicaties/2020/05/03/goed-samen-leven-in-tijden-van-corona/%28Samen%29leven+is+meer+dan+overleven+-+breder+kijken+en+kiezen+in+tijden+van+corona+DEF.pdf>.
- ◆ Tronto, J. (2013). *Caring democracy: Markets, equality, and justice*. New York: NYUP.

24 Het begrip “veerkracht” kan op verschillende manieren en in diverse contexten worden gebruikt, waarbij verschillende aspecten van de betekenis van de term worden benadrukt (Brand en Jax, 2007). Zo relateert veerkracht aan de eigenschappen van materialen, individuen, groepen of systemen (Bourbeau, 2018). De term kan op een neutrale manier worden gebruikt om een eigenschap te beschrijven of op een normatieve manier, waarbij veerkracht als iets positiefs of juist iets negatiefs wordt gezien (Brand en Jax, 2007). In dit beleidskader wordt veerkracht expliciet op een normatieve manier gebruikt als een positieve eigenschap van de samenleving om met veranderingen en problemen om te gaan.

- ◆ Brand, F. S. & Jax, K. (2007). *Focusing the meaning (s) of resilience: resilience as a descriptive concept and a boundary object*. Ecology and society, 12(1).
- ◆ Bourbeau, P. (2018). *A genealogy of resilience*. International Political Sociology, 12(1), 19-35.

25 Veerkracht in het sociale domein wordt vaak gezien als het vermogen van mensen om op individuele basis of samen met anderen problemen op te vangen of op te lossen. Veerkracht wordt tegenwoordig regelmatig gebruikt als term om een positieve kwaliteit van mensen of gemeenschappen aan te duiden. Een problematische kant van dit perspectief is dat het een grote mate van eigen verantwoordelijkheid lijkt te veronderstellen en de nadruk legt op het idee dat mensen met problemen moeten leren omgaan in plaats van te verwachten dat de overheid deze voorkomt en wegneemt (Evans en Reid, 2013). De verwachting dat alle burgers veerkracht (dienen te) ontwikkelen kan

de indruk wekken dat wanneer problemen niet goed opgevangen worden, betrokkenen zelf onvoldoende hebben gedaan om veerkrachtig te zijn. Dit is onwenselijk, aangezien mensen niet op individueel niveau verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor hun vermogen om problemen op te vangen en op te lossen. Dit vermogen wordt immers in grote mate bepaald door sociale en politieke factoren, zoals bijvoorbeeld inkomen, opleiding, taalkennis en sociaal vangnet. Een dynamisch en relationeel beeld van veerkracht is daarom nodig dat laat zien dat het vermogen om met verandering om te gaan afhankelijk is van contextuele factoren.

- ◆ Evans, B. & Reid, J. (2013). *Dangerously exposed: the life and death of the resilient subject*. Resilience, 1(2), 83-98.

26 In dit beleidskader richten we ons op het idee van een veerkrachtige samenleving om de dynamische en relationele aspecten van “veerkracht” te benadrukken. Inclusie is daarbij essentieel om te garanderen dat de veerkracht van de samenleving leidt tot een situatie waarin verschillend gesitueerde individuen elkaar helpen om tegenslagen te doorstaan en dat daarbij bepaalde groepen of personen niet achterblijven. Veerkracht vergt bovendien zorg, omdat enkel met aandacht voor de behoeften van betrokkenen een gedeeld vermogen om problemen te voorkomen, op te vangen en op te lossen kan worden opgebouwd. Tegelijkertijd vraagt zorg ook om veerkracht, aangezien het vermogen om terug te veren individuen, groepen en de samenleving in staat stelt om zorg voor elkaar te (blijven) dragen ook in zware tijden.

27 Kwetsbaarheid, noodzaak en verantwoordelijkheid zijn gekozen aan de hand van een kwantitatieve analyse uitgevoerd met behulp van de software R. Voor deze onderzoekstap hebben we de duizend meest gebruikte woorden in de brieven geïdentificeerd en vervolgens bepaald welke van deze termen een morele lading hebben. Op basis van een dictionary analyse, waarmee het mogelijk is om vast te stellen hoe vaak gerelateerde termen in een corpus van teksten voorkomen, hebben we gevonden dat terminologie rondom “zorg(en)” (991), “noodzaak” (521), “goed(e)” (441), “samen” (315), “kwetsbaarheid” (258), “veiligheid” (189), “consequenties” (169), “gezondheid” (144), “bescherming” (114), “behoefte(n)” (93) en “verantwoordelijkheid” (91) het vaakst voorkomt in de geanalyseerde brieven. Door voorbeelden te analyseren van de manier waarop deze termen gebruikt worden, konden we “zorg(en)” uitsluiten als sleutelbegrip, omdat “zorg” vaak gebruikt wordt om naar een institutie in plaats van (morele) praktijk te verwijzen en “zorgen” meestal wordt gebruikt in de zin van “regelen” of “in orde maken”. “Goed” of “goede” wordt vaak gebruikt in de zin van “effectief”, “duidelijk” of “van hoogstaande kwaliteit” zonder dat daarbij de normatieve lading van het begrip verder wordt ingevuld. Ook “samen” bleek ongeschikt voor een zorgethische analyse, omdat het meestal op een descriptieve wijze, in plaats van op een normatieve manier, wordt gebruikt om aan te duiden dat meerdere partijen bij een activiteit betrokken zijn. Naast “noodzaak” en “kwetsbaarheid” besloten we “verantwoordelijkheid” mee te nemen in onze analyse, omdat een zorgethisch perspectief belangrijke inzichten kan bieden over hoe morele verplichtingen tot stand komen in de relaties waarin mensen staan. Door de gebruikte terminologie in de regeringsbrieven als uitgangspunt te nemen kan de geboden analyse in dit beleidskader aansluiten bij concepten die centraal staan in de visie van de overheid op de crisis. Tegelijkertijd

bieden de gekozen termen ruimte voor het bieden van een nieuwe invulling aan de hand van een zorgethische lens.

- 28** Vanuit ons zorgethisch perspectief vinden we het belangrijk om gewicht te geven aan inzichten vanuit (zorg)praktijken. Naast de drie centrale begrippen die we op basis van een analyse van de regeringsbrieven hebben gekozen, hebben we twee sleutelconcepten geselecteerd aan de hand van de interviews en rondetafelgesprekken. Kwesties rondom zingeving, welbevinden en kwaliteit van leven waren een terugkerend thema in de interviews met de verschillende doelgroepen. De ervaringen met verminderde levenszin en betekenis in het leven bieden inzicht in de zwaarwegende gevolgen die beperkende maatregelen voor veel mensen hebben. Vertrouwen kwamen vaak naar voren in de rondetafelgesprekken met zorgbestuurders en andere experts als een belangrijke voorwaarde voor effectief beleid. Als basis voor de perceptie van legitimiteit van de overheid en als cement voor de samenleving zien we vertrouwen als centraal concept om toe te werken naar zorgzaam, inclusief en veerkrachtig beleid.
- 29** Meedenken, tegendenken en omdenken worden door de zorgethici Andries Baart en Frans Vosman gepresenteerd als een bruikbare triade om tot constructieve evaluaties te komen.
- ◆ Baart, A., Vosman, F. e.a. (2015). *De patiënt terug van weggeweest: Werken aan menslievende zorg in het ziekenhuis*. Amsterdam: SWP.
- 30** In dit citaat zijn de uitspraken van twee verschillende deelnemers samengevoegd. Beide interviewparticipanten werken als vrijwilliger bij organisatie die hulp biedt aan ongedocumenteerden, statushouders en andere groepen die problemen ondervinden bij het krijgen van medische hulp.
- 31** Deze overgang is duidelijk zichtbaar in de regeringsbrieven in de periode rond 15 maart 2020. Op 12 maart stelt Bruno Bruins, de toenmalige Minister voor Medische Zorg, in een brief aan de Tweede Kamer proportionaliteit nog voorop: “We moeten zeker niet te weinig doen, maar ook niet teveel.” De toon is gewijzigd in de brief van 17 maart waarin aangegeven wordt dat het kabinet zich genoodzaakt ziet ingrijpende maatregelen te nemen vanwege de recente ontwikkelingen. Arjen Boin en zijn collega’s (2020, p. 97) omschrijven deze transitie in hun analyse van het coronabeleid in de eerste golf als een omschakeling van de boodschap “niets aan de hand, alles onder controle” naar “de grootste crisis die we ooit hebben meegemaakt”.
- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 124. 12 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z05010&did=2020D10395.
 - ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 176. 17 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020D10889&did=2020D10889.
 - ◆ Boin, A., Overdijk, W., van der Ham, C., Hendriks, C. & Sloof, D. (2020). *COVID-19: Een analyse van de nationale crisisrespons*. Leiden: The Crisis University Press.
- 32** Op 12 maart 2020 schrijft Bruno Bruins, de toenmalige Minister voor Medische Zorg, in een brief aan de Tweede Kamer dat “de kern van het kabinetsbeleid is dat we de gezondheid van mensen die kwetsbaar zijn maximaal willen beschermen.” Op 20

maart benadrukt Hugo de Jonge, de toenmalige Minister voor Volksgezondheid, het centrale belang van dit punt door het als eerste te noemen in een lijst van doelen die de beperkende maatregelen beogen: “de gezondheid van kwetsbare mensen beschermen, de capaciteit in de ziekenhuizen beheersbaar houden, en de verspreiding van het coronavirus maximaal controleren.”

- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 124. 12 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z05010&did=2020D10395.
- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 179. 20 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z05426&did=2020D11270.

33 Het RIVM merkt mensen op hoge leeftijd of met onderliggende aandoeningen aan als risicogroepen. In de brief van VWS aan de Tweede Kamer van 12 maart worden ouderen en personen met een verminderde weerstand voor het eerst als kwetsbare personen genoemd: “Mensen worden dringend verzocht bezoek aan kwetsbare personen, dat wil zeggen ouderen en personen met verminderde weerstand, te beperken.”

- ◆ RIVM. (2022). *Risicogroepen en COVID-19*. <https://www.rivm.nl/coronavirus-covid-19/risicogroepen>.
- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 124. 12 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z05010&did=2020D10395.

34 De uitspraak rondom de afweging tussen vrijheid en gezondheid komt uit de persconferentie van 21 april 2020.

- ◆ Rijksoverheid. *Letterlijke tekst persconferentie minister-president Mark Rutte en directeur Jaap van Dissel (Centrum Infectieziektebestrijding) na afloop van crisisberaad kabinet*. 21 april 2020. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/04/21/letterlijke-tekst-persconferentie-minister-president-mark-rutte-en-directeur-jaap-van-dissel-centrum-infectieziektebestrijding-na-afloop-van-crisisberaad-kabinet>.

35 De spanning in de zoektocht naar het vinden van een manier om kwetsbare groepen zo goed mogelijk te beschermen zonder daarbij de samenleving en economie extra zwaar te raken blijft zichtbaar in de regeringsbrieven. Zo wordt in de brief van 17 maart 2020 waarin de maatregelen aan worden gekondigd ook het belang van proportionaliteit benadrukt: “Tegelijkertijd blijft het zoeken naar de balans tussen maatregelen nemen die nodig zijn en het gewone leven zoveel mogelijk door laten gaan.” Het vinden van een balans komt in de regeringsbrieven veelvuldig terug. In de brief van 15 april 2020, wanneer de maatregelen effect lijken te sorteren, wordt bijvoorbeeld gesteld: “Een balans vinden tussen de maatregelen nemen die nodig zijn en het gewone leven zoveel mogelijk door laten gaan blijft ook in de komende maanden passen en meten.”

- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 176. 17 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020D10889&did=2020D10889.
- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 249. 15 april 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020D14534&did=2020D14534.

- 36** De drie scenario's om met de uitbraak om te gaan worden in een regeringsbrief van 17 maart 2020 als volgt geschetst: “de uitbraak van het virus maximaal controleren, het virus onbeheerst zijn gang laten gaan, of eindeloos het virus proberen tegen te houden door het land op slot te doen en feitelijk een jaar of zelfs langer plat te leggen.” Een gedeeltelijke lockdown wordt gezien als beste manier om het virus te controleren zonder daarbij de maatschappij disproportioneel hard te raken. Door de alternatieven als onwenselijk neer te zetten, komt het maximaal controleren van het virus als enige logische keuze naar voren. Tegelijkertijd wordt niet duidelijk wat “maximaal controleren” precies inhoudt. Daarbij kan de vraag gesteld worden waarom het land op slot gooien niet het beste zou werken om de uitbraak van het virus maximaal te controleren.
- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 176. 17 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020D10889&did=2020D10889.
- 37** Tijdens de gedeeltelijke lockdown in Nederland sloten horeca, scholen en kinderopvang. Tegelijkertijd mochten mensen nog wel naar buiten. In landen met een volledige lockdown, zoals bijvoorbeeld in Spanje of Italië, moest de bevolking verplicht thuisblijven. Strengere regels waren van toepassing om bijvoorbeeld naar het werk te gaan of boodschappen te doen.
- ◆ Rijksoverheid. (2022). *Coronavirus tijdslijn*. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdslijn/maart-2020-maatregelen-tegen-verspreiding-coronavirus>.
- 38** Zo wordt de bevolking, organisaties, werkgevers en werknemers gevraagd om verantwoord met de maatregelen om te gaan. Bovendien wordt er een beroep gedaan om ook het eigen verstand te gebruiken: “Het kabinet wil iedereen in dit land dan ook oproepen om de adviezen van het RIVM, GGD'en en veiligheidsregio's in acht te nemen en ook zelf na te denken over het verkleinen van risico's en daarnaar te handelen.” In persconferenties wordt ook vaak de nadruk gelegd op verstandige omgang met de regels. Zo gaf premier Rutte op 8 mei 2020 aan dat mensen verstandig en volwassen om moesten gaan met de regels: “Ook daar ben je als burger gewoon in een volwassen land, een volwassen persoon, prima toe in staat volgens mij.”
- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 124. 12 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z05010&did=2020D10395.
 - ◆ Rijksoverheid. *Letterlijke tekst persconferentie na ministerraad 8 mei 2020*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/05/08/letterlijke-tekst-persconferentie-na-ministerraad-8-mei-2020>.
- 39** De bezoeksluiting van verpleeghuizen en kleinschalige woonvormen in de ouderenzorg werd op 19 maart 2020 aangekondigd. In dezelfde regeringsbrief werd aangegeven dat voor andere sectoren, waaronder de gehandicaptenzorg en de geestelijke gezondheidszorg, het kabinet afspraken rondom bezoek zou maken in overleg met het RIVM en brancheorganisaties.
- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 31 765, nr. 491. 19 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z05377&did=2020D11142.

Diverse bronnen van kwetsbaarheid worden omschreven in verschillende rapportages en onderzoeken. Zie bijvoorbeeld het WRR rapport Kwetsbaarheid en veerkracht en het essay van het ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum Samen uit de ongetemde crisis.

- ◆ WRR. (2021). *Kwetsbaarheid en veerkracht: WRR-Reflecties op de langetermijngevolgen van de coronacrisis*. http://www.wrr.nl%2Fpublicaties%2Fpublicaties%2F2020%2F06%2F16%2Fkwetsbaarheid-en-veerkracht&usg=AOvVaw3q0bam-Qy_SznKAR4KMRRc.
- ◆ ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum. (2021). *Samen uit de ongetemde crisis: Goede zorg in de schaduw van corona*. www.arq.org%2Fnl%2Fdocumenten%2Farq-essay-2021-samen-uit-de-ongetemde-crisis&usg=AOvVaw36eupITMRVIt40szJB2ZE6.

Verschillende bronnen van kwetsbaarheid houden bovendien verband met gezondheid. De RVS (2020, p. 8) legt uit hoe gezondheidsverschillen voortkomen uit een complexe samenhang tussen factoren, waarbij sociale en politieke aspecten gemoeid gaan: “De werkelijkheid die gezondheidsverschillen veroorzaakt, is zeer complex. Complex omdat het zich niet laat vernauwen tot enkel sociaaleconomische factoren: mensen met een hoge sociaaleconomische status die hun sociale netwerk zien afbrokkelen kunnen eenzaam worden en daardoor ziek. Complex omdat het een interactie tussen verschillende factoren betreft: ongelijkheid in onderwijs, arbeidsmarkt, sociale zekerheid, leefomgeving, gezondheid en sociale relaties staan niet op zichzelf; ze beïnvloeden elkaar, soms in negatieve, maar soms ook in positieve zin. Complex omdat het een correlatie van factoren betreft gedurende een lange periode in de tijd: verschillen ontstaan niet plots en zijn vaak een gevolg van een opstapeling van problemen gedurende de levensloop.”

- ◆ RVS. (2020). *Gezondheidsverschillen voorbij: Complexe ongelijkheid is een zaak van ons allemaal*. <https://adviezen.raadrvs.nl/gezondheidsverschillen-voorbij/assets/pdf/gezondheidsverschillen-voorbij.pdf>.

In het essay van ARQ (2021, p. 17) wordt uitgelegd dat sociale kwetsbaarheden vaak voortkomen uit een complex web van factoren: “Corona legt bestaande ongelijkheden en maatschappelijke systemische problemen bloot. Mensen in sociaal kwetsbare omstandigheden worden eerder ziek en lijden heviger onder de maatregelen. Sociale ongelijkheid maakt mensen kwetsbaar voor chronische gezondheidsklachten, gaat gepaard met verminderde maatschappelijke participatie en soms maatschappelijke uitsluiting. Ongelijkheid vermindert ook het gemeenschapsvermogen om om te gaan met stress (community resilience).” De RVS (2021, p. 6) merkt op dat kansongelijkheid in de Nederlandse samenleving toeneemt: “in het onderwijs, arbeidsmarkt, sociale zekerheid, huisvesting, leefomgeving, gezondheid en sociale relaties. Deze ongelijkheid ontstaat door factoren waar mensen niet altijd zelf invloed op hebben. Interventies gericht op het individu zijn dan eerder symptoombestrijding dan dat ze de oorzaken aanpakken.”

- ◆ ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum. (2021). *Samen uit de ongetemde crisis: Goede zorg in de schaduw van corona*. www.arq.org%2Fnl%2Fdocumenten%2Farq-essay-2021-samen-uit-de-ongetemde-crisis&usg=AOvVaw36eupITMRVIt40szJB2ZE6.

- ◆ RVS. (2021). *Wissels omzetten voor een veerkrachtige samenleving*. <https://www.raadrvs.nl/binaries/raadrvs/documenten/publicaties/2021/03/08/wissels-omzetten/Wissels+omzetten+voor+een+veerkrachtige+samenleving.pdf>.

42 De opeenstapeling van problemen komt uit verschillende onderzoeken naar voren. De WRR (2021, p. 1) signaleert bijvoorbeeld dat tijdens de crisis economische en gezondheidsrisico's zich opstapelen bij personen in een lastige maatschappelijke positie.

- ◆ WRR. (2021). *Kwetsbaarheid en Veerkracht: WRR-Reflecties op de langetermijnevolgen van de coronacrisis*. http://www.wrr.nl/%2Fpublicaties%2Fpublicaties%2F2020%2F06%2F16%2Fkwetsbaarheid-en-veerkracht&usg=AOvVaw3q0bam-Qy_SznKAR4KMRRc.

43 De WRR (2021, p. 16) rapporteert dat maatschappelijke omstandigheden invloed uitoefenen op de middelen die mensen hebben om met kwetsbaarheid om te gaan: “De mate waarin mensen de kosten van de crisis kunnen dragen verschilt sterk.” ARQ (2021, p. 23) wijst eveneens op het feit dat “groepen ongelijk [worden] geraakt door de coronacrisis. Het is een bekend fenomeen dat crises problemen van mens en samenleving blootleggen. Mensen in kwetsbare situaties hebben vaak minder vermogen om zich aan te passen aan de extra benarde omstandigheden. De kwetsbaren worden zo kwetsbaarder.”

- ◆ WRR. (2021). *Kwetsbaarheid en Veerkracht: WRR-Reflecties op de langetermijnevolgen van de coronacrisis*. http://www.wrr.nl/%2Fpublicaties%2Fpublicaties%2F2020%2F06%2F16%2Fkwetsbaarheid-en-veerkracht&usg=AOvVaw3q0bam-Qy_SznKAR4KMRRc.
- ◆ ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum. (2021). *Samen uit de ongetemde crisis: Goede zorg in de schaduw van corona*. <http://www.arq.org/%2Fnl%2Fdocumenten%2Faq-essay-2021-samen-uit-de-ongetemde-crisis&usg=AOvVaw36eupITMRVIt40szJB2ZE6>.

44 De universele kwetsbaarheid van de mens wordt vaak benadrukt in de zorgethiek. Joan Tronto (2013, p. 31) geeft bijvoorbeeld aan dat “all humans are vulnerable and fragile. While it is true that some are more vulnerable than others, all humans are extremely vulnerable at some points in their lives, especially when they are young, elderly, or ill.” De filosoof Daniel Engster (2019, p. 106) benadrukt de verschillende vormen die kwetsbaarheid aan kan nemen wanneer hij stelt dat zorg draait om “attending and responding to vulnerability, where vulnerability is defined as susceptibility to harm, need, loss, coercion, domination, or other ills or blight.”

- ◆ Tronto, J. (2013). *Caring Democracy: Markets, Equality, and Justice*. New York: NYUP.
- ◆ Engster, D. (2019). *Care ethics, dependency, and vulnerability*. *Ethics and Social Welfare*, 13(2), 100-114.

45 Wanneer we Engster's definitie van kwetsbaarheid (zie eindnoot 44) als “vatbaarheid voor schade, nood, verlies, dwang, overheersing en andere vormen van leed en afzien” als uitgangspunt nemen, wordt duidelijk dat niemand zich volledig af kan scherm van kwetsbaarheid. Kwetsbaarheid kan immers verwijzen naar een actuele toestand waarin iemand met lijden te maken heeft, maar ook naar de (verhoogde) kans dat dit zich voor zal doen in de toekomst. Geen mens is in staat om dit risico op lijden helemaal uit de weg te gaan. De pandemie laat zien dat iedereen kwetsbaar is, aangezien alle mensen tijdens deze crisis een verhoogd risico liepen op verlies en leed, bijvoor-

beeld vanwege het (mogelijk) overlijden van dierbaren, het gevaar niet op tijd benodigde zorg te kunnen ontvangen of het gemis van sociale contacten.

- ◆ Engster, D. (2019). *Care ethics, dependency, and vulnerability. Ethics and Social Welfare*,13(2), 100-114.

46 Long-covid wordt tegenwoordig ook wel “post-covid” genoemd.

- ◆ Rijksoverheid. (2022). *Post-COVID (langdurige klachten na corona)*. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/gezondheid-en-zorg/long-covid>

47 Het is belangrijk op te merken dat we niet de indruk hebben dat het de intentie van de overheid was om deze minderheid als uniek kwetsbaar neer te zetten. Door steeds de nadruk te leggen op de kwetsbaarheid van bepaalde groepen en minder aandacht te besteden aan gedeelde kwetsbaarheid, kon echter de indruk in staan van een tegenstelling tussen een uniek kwetsbare minderheid en een vitale meerderheid. Het is belangrijk om stil te staan bij de ongewenste effecten van dit onbedoelde neveneffect van een campagne gericht op het beschermen van groepen die in medisch opzicht verhoogd risico lopen.

48 Voor verhalen van ouderen over hun persoonlijke ervaringen met het coronabeleid, zie onze rapportage:

- ◆ *Bijzonder kwetsbaar? Zorg voor zelfstandig wonende ouderen in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/05/UvH-2022-Bijzonder-kwetsbaar.pdf>.

49 Verlies aan inkomen werd in ons onderzoek vooral benoemd door ongedocumenteerden en statushouders en door mensen met een LVB. Spanningen in de thuissituatie kwamen aan bod bij mensen met een LVB in zorginstellingen en bij zorgverleners in verschillende zorgdomeinen. Zorgen rondom het mogelijk overdragen van het coronavirus op anderen werden genoemd door mantelzorgers en zorgprofessionals.

- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.
- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.
- ◆ Rapportage *Bijzonder kwetsbaar? Zorg voor zelfstandig wonende ouderen in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/05/UvH-2022-Bijzonder-kwetsbaar.pdf>.
- ◆ Rapportage *Dicht bij de dood: Zorg in het hospice in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/06/UvH-2022-Dicht-bij-de-dood.pdf>.

50 Vereenzaming als gevolg van isolatie komt bijvoorbeeld veelvuldig aan bod in het onderzoeksrapport over de effecten van sociale afstand op sociaal kwetsbare groepen, samengesteld door Danny de Vries en Jeannette Pols. In de interviews voor ons onderzoek werd eenzaamheid ook vaak genoemd, met name door zelfstandig wonende ouderen, mensen met een LVB en ongedocumenteerden en statushouders.

- ◆ De Vries, D. & Pols, J. (eds.) (2020). *Effecten van sociale afstand op kwetsbare groepen in Nederland*. <http://www.coronatijden.nl/wp-content/uploads/2020/2020%2F07%2FRapport-Kwetsbare-groepen-DEF-22072020.pdf&usg=AOvVaw0kvWXECLzYmZlwe4IZyl1b>.

- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.
- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.
- ◆ Rapportage *Bijzonder kwetsbaar? Zorg voor zelfstandig wonende ouderen in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/05/UvH-2022-Bijzonder-kwetsbaar.pdf>.

51 Het ontstaan van nieuwe kwetsbare groepen wordt bijvoorbeeld gesignaleerd als probleem door de WRR (2021, p. 16).

- ◆ WRR. (2021). *Kwetsbaarheid en Veerkracht: WRR-Reflecties op de langetermijneffecten van de coronacrisis*. www.wrr.nl/publicaties/publicaties/2020/06/16/kwetsbaarheid-en-veerkracht&usg=AOvVaw3q0bam-Qy_SznKAR4KMRRc.

52 Verschillende organisaties constateren een oneerlijke verdeling van de lasten van de crisis of het vermogen om met de nadelige effecten van de maatregelen om te gaan. Zo merkt de WRR (p. 16) op: “De bredere gevolgen van de crisis en de bestrijding ervan lijken vooral bij traditioneel kwetsbare groepen te zorgen voor spanning.” De RVS (p. 10) merkt op dat groepen in een sociaal kwetsbare positie hard worden getroffen en meer risico lopen om negatieve gevolgen op lange termijn te ondervinden: “Het gaat daarbij zowel om directe gezondheidseffecten, door alle reguliere zorg die is uitgesteld of aangepast, als om indirecte gezondheidseffecten nu en straks: gezondheidsschade of korte en lange termijn door (stapeling van) stress, schulden, eenzaamheid, armoede, huiselijk geweld, dakloosheid of leerachterstanden.”

- ◆ WRR. (2021). *Kwetsbaarheid en Veerkracht: WRR-Reflecties op de langetermijneffecten van de coronacrisis*. www.wrr.nl/publicaties/publicaties/2020/06/16/kwetsbaarheid-en-veerkracht&usg=AOvVaw3q0bam-Qy_SznKAR4KMRRc.
- ◆ RVS. (2020). *(Samen)leven is meer dan overleven: Breder kijken en kiezen in tijden van corona*, <https://www.raadrvs.nl/binaries/raadrvs/documenten/publicaties/2020/05/03/goed-samen-leven-in-tijden-van-corona/%28Samen%29leven+is+meer+dan+overleven++breder+kijken+en+kiezen+in+tijden+van+corona+DEF.pdf>.

53 Palliatieve zorg is gericht op het verbeteren van de kwaliteit van leven door het voorkomen en verlichten van lijden bij patiënten die ongeneeslijk ziek zijn en bij hun naasten. Zorg richt zich daarbij op de “vroegtijdige signalering en zorgvuldige beoordeling en behandeling van problemen van fysieke, psychische, sociale en spirituele aard”.

- ◆ IKNL/Palliactief. (2017). *Kwaliteitskader palliatieve zorg Nederland*. https://palliaweb.nl/getmedia/02b81c30-d9be-4c51-83bf-deb1260ccf7b/Kwaliteitskader_web-240620.pdf, p. 9.

54 Voor verslaggeving over een initiatief om voedselsteun te geven aan ongedocumenteerden in Amsterdam, zie bijvoorbeeld:

- ◆ el Kaddouri, W. & van der Linde, I. (2021). “Je staat er niet alleen voor”: *Braziliaanse ongedocumenteerden in Amsterdam*. *De Groene Amsterdammer*. 19 mei. <https://www.groene.nl/artikel/je-staat-er-niet-alleen-voor>.

- 55** Een duidelijk voorbeeld is te vinden in de regeringsbrief van 31 maart 2020 waarin de verlenging van beperkende maatregelen wordt omschreven: “Het verloop van het aantal besmettingen en de capaciteit op de IC-afdelingen laat geen ander besluit toe. Dit is een ingrijpende stap, die noodzakelijk is om de verspreiding van dit virus maximaal te kunnen controleren, om kwetsbare groepen te beschermen, en ervoor te zorgen dat onze zorgverleners en ziekenhuizen de grote druk aankunnen.”
- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 200. 31 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020D12336&did=2020D12336.
- 56** Dit idee wordt helder verwoord door de filosoof A.J. Ayer (1972, p. 110): “It is only when I believe I could have done otherwise that I am held responsible for what I have done.”
- ◆ Ayer, A.J. (1972). *Freedom and necessity*. In *Philosophical essays*. London: Palgrave Macmillan.
- 57** In de regeringsbrief van 17 maart 2020 geeft Bruno Bruins aan dat er maatregelen worden genomen om het aantal plekken op de ICs uit te breiden tot 1500 en planbare zorg af te schalen. In de brief van 31 maart 2020 stelt Hugo de Jonge dat inmiddels 1600 IC-bedden zijn gerealiseerd en er ingezet wordt om 2400 plekken beschikbaar te maken per 5 april.
- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 176. 17 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020D10889&did=2020D10889.
 - ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 200. 31 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020D12336&did=2020D12336.
- 58** Tijdens de eerste golf werden 58 Nederlandse patiënten in Duitse ziekenhuizen behandeld.
- ◆ Rijksoverheid. *Minister van Rijn bedankt Duitsland voor hulp bij coronacrisis*. 15 juni 2020. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/06/15/minister-van-rijn-bedankt-duitsland-voor-hulp-bij-coronacrisis>.
- 59** De keuze voor een communicatiestrategie rondom noodzakelijkheid was logisch. Ingrijpen was immers noodzakelijk. Bovendien was er urgentie geboden. Politiek verslaggevers Laurens Boven en Sophie van Leeuwen (2020, p. 37) omschrijven hoe medewerkers van het Ministerie van VWS in de periode waarin de omvang van de coronacrisis duidelijk werd grote handelingsdruk ervoeren: “Het ministerie [van VWS] leed aan urgentiestress. Aan de angst dat een besluit dat vandaag niet genomen wordt, leidt tot doden de volgende dag: ‘Iedere dag dat je later was, was een dag waarvan je achteraf had kunnen concluderen dat je te laat was om dingen te voorkomen.’”
- ◆ Boven, L. & van Leeuwen, S. (2020). *Stilte op het Binnenhof: Politiek in coronatijd*. Amsterdam: Balans.
- 60** Noodzaak houdt in dat iets onvermijdelijk of zeer dringend is. We zien een bepaalde handeling als onvermijdelijk of zeer dringend wanneer fundamentele behoeften in het geding komen waaraan tegemoet moet worden gekomen. Welke behoeften we als fundamenteel zien, zeker in omstandigheden waarin niet ieders behoeften vervuld

kunnen worden, is een kwestie van interpretatie. De politiek filosofe Nancy Fraser heeft zich verdiept in het politieke aspect van het interpreteren van behoeften.

- ◆ Fraser, N. (1989). *Talking about needs: Interpretative contests as political conflicts in welfare-state societies*. *Ethics*, 99(2), 291-313.

- 61** Wanneer een vraagstuk “gedepolitiseerd” wordt, betekent dit dat het niet langer een onderwerp is van politieke discussie. In het geval van noodzaak is dit problematisch, omdat de vraag wat telt als noodzaak een fundamentele politieke vraag is.
- 62** De bescherming van kwetsbaren, het overeind houden van kritische zorgfaciliteiten en het indammen van de verspreiding van het virus worden op 20 maart door Hugo de Jonge genoemd als de centrale doelen van het crisisbeleid.
- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 179. 20 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z05426&did=2020D11270.
- 63** De Onderzoeksraad voor Veiligheid stelt vast dat er in de crisisrespons onvoldoende aandacht was voor problemen in de verpleeghuizen en dat een meerderheid van het totaal aantal overlijdens in Nederland in de periode tot september 2020 in verpleeghuizen plaatsvond. De raad (2021, p. 15) merkt op: “De Nederlandse crisisaanpak richtte zich vooral op het voorkomen van overbelasting van de ziekenhuiszorg. Daardoor kreeg de bescherming van bepaalde groepen kwetsbaren in de eerste crisisperiode minder aandacht, terwijl dit wel een van de hoofddoelstellingen was van de gekozen strategie. Met name ouderen in verpleeghuizen waren hier onbedoeld het slachtoffer van.”
- ◆ Onderzoeksraad voor Veiligheid. (2021). *Aanpak Coronacrisis. Deel 1: Tot september 2020*. www.onderzoeksraad.nl%2Fnl%2Fpage%2F16666%2Faanpak-coronacrisis-%25E2%2580%2593-deel-1-tot-september-2020&usg=AOvVaw2VB8HBFOzBtf4vX9I5j1n-
- 64** Een vergelijking tussen de situatie in Nederland en die in Zuid-Europa wordt geboden in een analyse van de Rijksoverheid over de strengheid van lockdowns in verschillende landen.
- ◆ Rijksoverheid. (2020) *Strengheid van het lockdown beleid in de bestrijding van COVID-19, en de mate waarin deze aansluit bij nationale culturen: Een internationale vergelijking*. 7 augustus. <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2020/08/31/documenten-lessons-learned-corona-position-papers-internationale-vergelijking/Ambtelijke+verkenning+Internationale+lessen.pdf>.
- 65** De vraag wanneer beleidskeuzes voldoende zijn toegelicht is een lastige. Hangt dit af van de inzet of het resultaat? Het is immer mogelijk dat de overheid veel doet om duidelijk te maken waarom ze bepaalde besluiten neemt, maar burgers tegelijkertijd het idee hebben dat ze beslissingen niet goed kunnen volgen, bijvoorbeeld doordat de besluitvorming complex is. Zowel inzet als resultaat zijn relevant. Bovendien is het belangrijk voor transparantie dat niet alleen de gekozen strategie wordt gepresenteerd, maar achterliggende afwegingen voor die keuze eveneens worden toegelicht. Zo geven Arjen Boin en zijn collega’s (2020, p. 18) aan dat de crisisrespons bijzonder transparant is geweest: “Natuurlijk ontrekt [sic] veel zich aan het oog: wat binnen de departementen

gebeurde, de deliberaties in het OMT, de informele netwerken rond het Torentje. Maar de hoofdrolspelers hebben in persconferenties en interviews geregeld uitgelegd wat hun strategie was.” Om transparantie te vergroten is het belangrijk om ook de alternatieven helder voor het voetlicht te brengen.

- ◆ Boin, A., Overdijk, W., van der Ham, C., Hendriks, C. & Sloof, D. (2020.) *COVID-19: Een analyse van de nationale crisisrespons*. Leiden: The Crisis University Press.

66 Het politieke belang van processen waarin wordt vastgesteld wiens en welke behoeften meetellen wordt benadrukt door Fraser in haar reflecties op de “politics of needs interpretation”. Tronto (1993, p. 108) benadrukt eveneens het belang van inspraak van betrokkenen in het bepalen van welke behoeften er spelen in een (zorg)situatie en hoe deze het beste ingevuld kunnen worden: “[P]erception of needs can be wrong. Even if the perception of a need is correct, how the care-givers choose to meet the need can cause new problems.”

- ◆ Fraser, N. (1989). *Talking about needs: Interpretative contests as political conflicts in welfare-state societies*. *Ethics*, 99(2), 291-313.
- ◆ Tronto, J. (1993). *Moral boundaries: A political argument for an ethic of care*. New York: Psychology Press.

67 Zie eindnoot 66.

68 Tronto benadrukt veelvuldig het belang van gelijkwaardigheid om democratie te kunnen waarborgen. Zo vergelijkt ze verschillende betekenissen die worden gegeven aan het begrip “gelijkheid”, waarbij ze de voorkeur geeft aan een invulling die een gelijke positie vooropstelt in plaats van één die gelijke kansen prioriteert: “Understood in this way, equality is not about equal opportunity, but involves some kind of equality of standing, that is, all are equally eligible to be heard, about their status and concerns, in making assignments of responsibility.”

- ◆ Tronto, J. (2013). *Caring democracy: Markets, equality, and justice*. New York: NYUP, p. 108.

69 Minister de Jonge gaf in een interview met NRC aan dat de crisisaanpak vanuit het Ministerie van VWS geïmproviseerd moest worden, omdat er geen structuur voor centrale aansturing voorhanden was.

- ◆ Aharouay, L. & van den Dool, P. (2020). “*We hebben de hele crisis moeten improviseren*”. NRC, 27 november.

70 Het is belangrijk op te merken dat het verworven inzicht over de impact van de bezoekerssluiting op het welzijn en de levenskwaliteit van bewoners tot stand kwam door de inzet van verschillende organisaties en mensen in het veld. Zo werd er gedurende de bezoekerssluiting steeds aandacht gevraagd voor de problemen die speelden in de verpleeghuizen en werd aan het begin van de tweede golf een petitie gestart tegen een hernieuwde bezoekerssluiting om de onwenselijkheid van een dergelijk besluit te benadrukken.

- ◆ Van de Wier, M. (2020). *Manifest: Doe verpleeghuizen tijdens tweede golf niet meer op slot*. Trouw, 10 oktober.

- ◆ The, A-M. et al. (2020). *Manifest*. 9 oktober. <https://drive.google.com/file/d/1UAu7Z7cvlLskQMKOkFofJB8TJTkCshnW/view>.

71 Verschillende organisaties en wetenschappers hebben vastgesteld dat de bestaande protocollen voor een gezondheids crisis geen rekening hadden gehouden met een pandemie van dit kaliber. Arjen Boin en zijn collega's omschrijven de respons als volgt: "De bestaande draaiboeken werden keurig en in vol vertrouwen uitgerold, maar bleken niet te werken. [...] De uitgangspunten, zoals vastgesteld in de draaiboeken, boden een startpunt voor de respons, maar weinig aanknopingspunten voor de volgende stap op de escalatieladder." De Onderzoeksraad voor de Veiligheid (2021, p. 7) geeft eveneens aan dat bestaande scenario's niet bedacht waren op "een langdurige crisis met brede landelijke impact". Infectieziekten kregen niet altijd evenveel politieke aandacht in de jaren voorafgaand aan de pandemie en de precieze rolverdeling was niet nauwkeurig voorbereid: "Het ministerie van VWS heeft een centrale rol in de crisisaanpak bij uitbraken van ernstige infectieziekten. Tijdens oefeningen voor de voorbereiding op infectieziektebestrijding is deze centrale rol van het ministerie niet aan de orde geweest. Er bestaat geen draaiboek dat de samenhang tussen de landelijke en regionale aanpak beschrijft. VWS moest samen met andere partijen improviseren om de crisis te bestrijden, wat resulteerde in de oprichting van allerlei coördinatiestructuren" (2021, p. 8).

- ◆ Boin, A., Overdijk, W., van der Ham, C., Hendriks, C. & Sloof, D. (2020). *COVID-19: Een analyse van de nationale crisisrespons*. Leiden: The Crisis University Press.
- ◆ Onderzoeksraad voor Veiligheid. (2021). *Aanpak Coronacrisis. Deel 1: Tot september 2020*. www.onderzoeksraad.nl/%2Fnl%2Fpage%2F16666%2Faanpak-coronacrisis-%25E2%2580%2593-de-el-1-tot-september-2020&usg=AOvVaw2VB8HBFOzBtf4vX9I5j1n-

72 Het Outbreak Management Team (OMT) bestaat uit wetenschappelijke experts die advies geven over de bestrijding van een infectieziekte. De rol van het OMT is om op basis van actuele, wetenschappelijke informatie en vakkennis advies te geven over welke aanpak het beste genomen kan worden. Het Bestuurlijk Afstemmingsoverleg (BAO) bestaat uit ambtenaren die politiek-bestuurlijke adviezen uitbrengen over de door het OMT voorgestelde bestrijdingsstrategie(en). In het BAO zitten o.a. ambtenaren van de betrokken ministeries, afgevaardigden van de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG), betrokken burgermeester(s), voorzitter(s) van de Veiligheidsregio, GGD GHOR Nederland en de Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd (IGJ).

- ◆ RIVM. (2022). *Outbreak Management Team (OMT)*. <https://www.rivm.nl/coronavirus-covid-19/omt>.
- ◆ RIVM. (2020). *Landelijke advisering bij infectieziektedreigingen en -crises*. https://www.rivm.nl/sites/default/files/2020-05/Folder%20landelijke%20advisering%20bij%20infectieziektedreigingen%20en%20crises_0.pdf.

73 De overheid stelde verschillende financiële steun- en herstellepakketten beschikbaar. Voor een overzicht van de financiële regelingen zie:

- ◆ Rijksoverheid. (2022). *Overzicht steun- en herstellepakket*. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-financiele-regelingen/overzicht-financiele-regelingen>.

74

In een interview met politiek verslaggevers Laurens Boven en Sophie van Leeuwen (2020, p. 28), gaf Minister de Jonge aan dat tijdens de pandemie het Ministerie van VWS opeens nieuwe taken moest vervullen: “Wat het fascinerende van deze crisis is geweest, is dat het departement in een operationele rol kwam. Een rol die het nooit heeft.” Voor de crisis vervulde VWS vooral een centrale rol rondom wetgeving. Erik Gerritsen, voormalig secretaris-generaal van het Ministerie van VWS, omschrijft eveneens hoe de zorgsector andere verwachtingen ontwikkelde van de rol van het ministerie toen persoonlijke beschermingsmiddelen schaars werden op de internationale markt. Gerritsen geeft in een interview in *De Correspondent* aan dat het ministerie zich inzette om ervoor te zorgen dat mondkapjes geleverd konden worden, ook al had men hier geen ervaring mee: “Topambtenaren belden zelf met handelaren om mondkapjes in te kopen – want VWS had geen inkopers in dienst. ‘We weten heus wel dat we hier geen verstand van hadden. Maar ja, iemand moest het doen.’” Ook steunde het Ministerie van VWS het expertisecentrum Pharos bij het verzorgen van vertalingen van relevante informatie van de Rijksoverheid in talen die veel worden gesproken door migranten en statushouders. Het ministerie nam dus haar verantwoordelijkheid door operationele en ondersteunende werkzaamheden op te pakken, die normaal gesproken niet tot haar taken behoren.

- ◆ Boven, L. & van Leeuwen, S. (2020). *Stilte op het Binnenhof: Politiek in coronatijd*. Amsterdam: Balans, p. 28.
- ◆ De Hoog, M., Martijn, M. en de Blonk, A. (2021). *Amateurisme? Panieksport? Onkunde? Deze oud-baas van VWS laat je heel anders kijken naar de aanpak van de coronacrisis*. *De Correspondent*. 22 december. <https://decorrespondent.nl/13020/amateurisme-panieksport-onkunde-deze-oud-baas-van-vws-laait-je-heel-anders-kijken-naar-de-aanpak-van-de-coronacrisis/1149772308300-7c2ab54c>.
- ◆ Pharos. (2022). *Begrijpelijke informatie rondom het coronavirus*. <https://www.pharos.nl/corona-virus-begrijpelijke-voorlichting/begrijpelijke-informatie-over-het-nieuwe-coronavirus/>.

75

In het hele land zetten zorgmedewerkers zich in om zo goed mogelijk op de (zorg) behoeften van cliënten in te spelen. Uit de interviews voor ons onderzoek kwam bijvoorbeeld naar voren dat door zorgbestuurders en -medewerkers gezocht werd naar manieren om dagbesteding te bieden aan mensen met een LVB in zorginstellingen, om eenzame ouderen thuis zoveel mogelijk gezelschap te bieden, om de laatste levensfase in het hospice zo aangenaam mogelijk te maken en om ongedocumenteerden en statushouders te ondersteunen met informatie en zorg.

- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.
- ◆ Rapportage *Bijzonder kwetsbaar? Zorg voor zelfstandig wonende ouderen in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/05/UvH-2022-Bijzonder-kwetsbaar.pdf>.
- ◆ Rapportage *Dicht bij de dood: Zorg in het hospice in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/06/UvH-2022-Dicht-bij-de-dood.pdf>.
- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.

76 Zo werd bijvoorbeeld in de palliatieve zorg veel informatie geboden door brancheorganisaties. De Associatie Hospicezorg Nederland en Vrijwilligers Palliatieve Terminale Zorg gaven bijvoorbeeld aanwijzingen voor het instellen van crisisteams, het leiden van informatievoorziening naar patiënten, naasten, vrijwilligers en zorgmedewerkers, het aanpassen van bezoeksregelingen en het gebruik van persoonlijke beschermingsmiddelen in het geval van een corona-uitbraak (AHzN & VPTZ, 2020).

- ◆ AHzN & VPTZ. (2020). *Aanbevelingen voor hospicezorg tijdens de COVID-19 uitbraak*. <https://palliaweb.nl/getmedia/c9086b95-6f6a-4557-8feb-5355eafe8bce/Aanbevelingen-voor-hospicezorg-tijdens-de-Covid-19-uitbraak.pdf>.
- ◆ Factsheet *Corona en palliatieve zorg*, maart 2022, <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/03/UvH-Factsheet-Corona-en-palliatieve-zorg.pdf>.
- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.

77 In alle vier de deelonderzoeken kwam naar voren dat zorgmedewerkers zich vaak extra inzetten om goede zorg te kunnen bieden tijdens de coronacrisis. In het onderzoek naar zelfstandig wonende ouderen zagen we dat de druk op mantelzorgers ook vaak toenam tijdens de pandemie.

- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.
- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.
- ◆ Rapportage *Bijzonder kwetsbaar? Zorg voor zelfstandig wonende ouderen in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/05/UvH-2022-Bijzonder-kwetsbaar.pdf>.
- ◆ Rapportage *Dicht bij de dood: Zorg in het hospice in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/06/UvH-2022-Dicht-bij-de-dood.pdf>.

78 In het vergelijkend onderzoek naar de impact van de coronacrisis op het onderwijs van Eleni Tukker kwam bijvoorbeeld naar voren dat leraren met extra belasting te maken kregen om de rol van onderwijzer en ouder in de thuissituatie te combineren.

- ◆ Tukker, E. (2022). *De kwetsbaarheid van veerkrachtige burgers: Een zorgethisch onderzoek naar de kwetsbaarheid van basisschoolmedewerkers tijdens de coronapandemie*. Masterscriptie Zorgethiek en Beleid. https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/08/Masterthesis_Eleni-Tukker_1015087_WallOfFame.pdf.

79 De politieke tendens om de nadruk te leggen op de eigen verantwoordelijkheid komt bijvoorbeeld in uiting in het ideaal van de participatiemaatschappij. Filosoof Richard de Brabander omschrijft in 2014 hoe “in beleidsstukken en in de media, overal kunnen we het lezen: Nederland gaat van een verzorgingsstaat over in een participatiesamenleving ‘waarin burgers verantwoordelijkheid nemen voor hun eigen omgeving en hun eigen leven’.” Daarmee worden “[z]elfredzaamheid, eigen regie en eigen verantwoordelijkheid [...] verheven tot normen waaraan iedereen in principe en naar vermogen moet willen voldoen.”

- ◆ De Brabander, R. (2014). *De mythe van zelfredzaamheid ontmaskerd. Sociale Vraagstukken*. 10 mei. <https://www.socialevraagstukken.nl/de-mythe-van-zelfredzaamheid-ontmaskerd/>.

80 De wens van maatschappelijke organisaties om meer verantwoordelijkheid te kunnen nemen kwam vaak naar voren tijdens de rondetafelgesprekken met zorgbestuurders en beleidsmedewerkers. In het RVS rapport (Samen)leven is meer dan overleven (2020, p. 14) wordt het belang van het samen dragen van verantwoordelijkheden ook benadrukt: “Meer ruimte voor maatwerk door burgers, professionals en bestuurders vraagt om een ander type politieke besluitvorming dan in de crisisfase.” De RVS geeft aan dat adaptief bestuur en leiderschap nodig is die “in een onvoorspelbare en complexe realiteit borgt dat er voldoende ruimte blijft voor afwegingen over wat van waarde is voor goed en gezond (samen)leven.”

- ◆ RVS. (2020). *(Samen)leven is meer dan overleven: Breder kijken en kiezen in tijden van corona*, <https://www.raadrvs.nl/binaries/raadrvs/documenten/publicaties/2020/05/03/goed-samen-leven-in-tijden-van-corona/%28Samen%29leven+is+meer+dan+overleven+-+breder+kijken+en+kiezen+in+tijden+van+corona+DEF.pdf>.

81 Het idee dat op lagere niveaus goed kan worden ingeschat wat in een specifieke context nodig is, werd benadrukt in diverse rondetafelgesprekken met zorgbestuurders en beleidsmedewerkers die in het kader van dit onderzoek werden georganiseerd.

82 Situaties gekenmerkt door morele stress werden genoemd door zorgmedewerkers uit de palliatieve zorg, gehandicaptenzorg, thuiszorg en wijkverpleging en ondersteuning aan ongedocumenteerden en statushouders. Ethische kwesties rondom zorgverlening in coronatijd worden ook besproken in de essayreeks *Ethiek in Tijden van Corona* van het Centrum voor Ethiek en Gezondheid.

- ◆ Rapportage *Dicht bij de dood: Zorg in het hospice in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/06/UvH-2022-Dicht-bij-de-dood.pdf>.
- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.
- ◆ Rapportage *Bijzonder kwetsbaar? Zorg voor zelfstandig wonende ouderen in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/05/UvH-2022-Bijzonder-kwetsbaar.pdf>.
- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.
- ◆ CEG. (2020). *Ethiek in tijden van corona*. <https://www.ceg.nl/ethiek-in-tijden-van-corona>.

83 Richtlijnen voor het omgaan met de spanning tussen zorgplichten richting patiënten (“patient-centered duties of care”) en zorgplichten richting de gemeenschap (“public-focused duties of care”) worden geboden door Nancy Berlinger en haar collegas.

- ◆ Berlinger, N. et al. (2020). *Ethical framework for health care institutions responding to novel coronavirus SARS-CoV-2 (COVID 19): Guidelines for institutional ethics services responding to COVID-19: Managing uncertainty, safeguarding communities, guiding practice*. <https://www.thehastingscenter.org/wp-content/uploads/HastingsCenterCovidFramework2020.pdf>.

84 De RVS (2020, p. 16) merkt op: “Ruimte voor maatwerk krijgt alleen de kans als er ook vertrouwen is dat burgers, professionals, bestuurders, ondernemers en onderzoekers – elk vanuit hun eigen rol en context – gedeeld verantwoordelijkheidsbesef hebben. Dat ze niet alleen een eigen invulling kunnen geven aan algemene maatregelen, maar ook verantwoordelijkheid nemen voor de gevolgen daarvan. De belangrijkste opdracht aan de landelijke overheid is om de samenleving te helpen verantwoordelijkheid te nemen en om te gaan met de onzekerheden die horen bij het (samen)leven in tijden van corona.”

- ◆ RVS. (2020). *(Samen)leven is meer dan overleven: Breder kijken en kiezen in tijden van corona*, <https://www.raadrvs.nl/binaries/raadrvs/documenten/publicaties/2020/05/03/goed-samen-leven-in-tijden-van-corona/%28Samen%29leven+is+meer+dan+overleven++breder+kijken+en+kiezen+in+tijden+van+corona+DEF.pdf>.

85 Zie eindnoot 71.

86 Terughoudendheid om verantwoordelijkheid op te nemen kan voortkomen uit het idee dat verantwoordelijkheid vooral samenhangt met aansprakelijkheid. Door een meer toekomstgerichte visie op verantwoordelijkheid voorop te stellen kan deze terughoudendheid verminderd worden. De filosofie Iris Marion Young (p. 7) biedt een perspectief op een toekomstgerichte verantwoordelijkheid. Zij geeft aan dat ons standaardbegrip van verantwoordelijkheid vaak gericht is op het aanwijzen van een “schuldige”. Verantwoordelijkheid kan echter ook gezien worden als het gezamenlijk zorgdragen voor een betere toekomst. In plaats van te kijken wat er in het verleden mis is gegaan om de verantwoordelijke(n) te straffen, kan het in sommige gevallen effectiever zijn om te kijken wie er in staat is om iets aan de problemen te doen en om te voorkomen dat (soortgelijke) problemen zich in de toekomst opnieuw voordoen.

- ◆ Young, I.M. (2003). *Political responsibility and structural justice*. The Lindley Lecture. Kansas: University of Kansas.

87 Movisie omschrijft zingeving als “het zoeken naar betekenis en de behoefte te ervaren dat wat we doen in het leven een waarde heeft.” Zingeving hangt samen met grote vraagstukken en belangrijke levenszaken, zoals omgaan met ziekte of beperking, maar draait ook om alledaagse activiteiten: “Mensen geven zin aan hun leven als zij zich bezighouden met activiteiten die hen een gevoel van geluk, zelfvervulling en welbevinden geven.”

- ◆ Movisie. (2017). *Zingeving*. https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2018-06/zingeving_2017.pdf.

88 Er werd in dit opzicht ook vaak gesproken over de “cruciale beroepen”. Geestelijk verzorger werd als cruciaal beroep aangeduid.

- ◆ VGVZ. (2020). *Richtlijn voor geestelijk verzorgers*. <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2020/10/201015-richtlijn-corona-5.0-1.pdf>.

89 Minister de Jonge geeft in de brief van 15 april 2020 aan een campagne rondom geestelijke gezondheid te starten: “In deze campagne laten we mensen zien dat ze niet de

enige zijn in hun situatie. Dat het niet gek is als zij zich nu meer gespannen en angstig voelen.”

- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 249. 15 april 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020D14534&did=2020D14534.

90 In de regeringsbrieven wordt herhaaldelijk opgeroepen om naar anderen om te zien. Ook wordt er aandacht besteed aan initiatieven om kaartjes te sturen naar ouderen en mensen die eenzaam zijn. In de regeringsbrief van 7 april noemt Minister de Jonge dit zelfs als uitgangspunt van de crisisaanpak: “Bij deze aanpak hanteer ik stevast de volgende uitgangspunten: (a) beperken fysieke en sociale contacten ter bescherming van kwetsbare mensen; (b) zorgcontinuïteit en voldoende opvang van kwetsbare personen; (3) maatregelen voor personeel en kwetsbare mensen; (d) sociale initiatieven stimuleren: omzien naar elkaar.”

- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 219. 7 april 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020D13459&did=2020D13459.

91 Het is belangrijk op te merken dat door verschillende organisaties aandacht werd gevraagd voor zingeving en mentaal welbevinden. De RVS (2020, p. 8) legde bijvoorbeeld de nadruk op het belang van een bredere afweging van kwaliteit van leven en waardigheid van sterven.

- ◆ RVS. (2020). *(Samen)leven is meer dan overleven: Breder kijken en kiezen in tijden van corona*, <https://www.raadrvs.nl/binaries/raadrvs/documenten/publicaties/2020/05/03/goed-samen-leven-in-tijden-van-corona/%28Samen%29leven+is+meer+dan+overleven+-+breder+kijken+en+kiezen+in+tijden+van+corona+DEF.pdf>.

92 Eenzaamheid, isolement en depressie kwamen in ons onderzoek naar voren als problemen onder zelfstandig wonende ouderen, mensen met een LVB in zorginstellingen en ongedocumenteerden en statushouders. ARQ (2021, p. 16) beschrijft eveneens hoe de pandemie en beperkende maatregelen leidden tot “vergaande inpekingen sociale contacten, wegvallen recreatieve en zingevende activiteiten, afname sociale steunmogelijkheden, toename sociaal isolement, eenzaamheid en (verergering) mentale klachten.

- ◆ Factsheet *Corona en zorg voor ouderen*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2021/07/UvH-factsheet-Coronacrisis-en-zorg-voor-ouderen-juli-2021.pdf>.
- ◆ Rapportage *Bijzonder kwetsbaar? Zorg voor zelfstandig wonende ouderen in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/05/UvH-2022-Bijzonder-kwetsbaar.pdf>.
- ◆ Factsheet *Corona en zorg voor mensen met een verstandelijke beperking*, september 2021, <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2021/09/UvH-Factsheet-Corona-en-zorg-voor-mensen-met-een-verstandelijke-beperking.pdf>.
- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.
- ◆ Factsheet *Corona en zorg voor nieuwkomers*, november 2021, <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2021/11/UvH-Factsheet-Corona-en-zorg-voor-nieuwkomers-1.pdf>.

- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.
- ◆ ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum. (2021). *Samen uit de ongetemde crisis: Goede zorg in de schaduw van corona*. www.arq.org%2Fnl%2Fdocumenten%2Faq-essay-2021-samen-uit-de-ongetemde-crisis&usg=AOvVaw36eupITMRVIt40szJB2ZE6.

93 In ons onderzoek naar zorg voor mensen met een LVB in zorginstelling kwam bijvoorbeeld naar voren dat er vaak moeite werd gedaan om dagbesteding aan te bieden op de woning.

- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.

94 Het idee dat een medische focus veelal prioriteit krijgt in de landelijke crisisaanpak wordt bijvoorbeeld ook bevestigd in het beeld dat geschetst wordt door de RVS en SCP in een briefadvies aan de overheid van januari 2022. Zij roepen op om een meer-voudig perspectief te gebruiken om de aanpak te oriënteren: “beleid met het oog op de lange termijn, dat expliciet rekening houdt met de leefwereld van burgers en met de maatschappelijke impact van beleid. Een perspectief dat naast de epidemiologische R-waarde, die toe- of afname van de verspreiding binnen de bevolking meet, ook inzicht biedt in de sociale ontwikkelingen.”

- ◆ RVS & SCP. (2022). *Briefadvies Sociaal en Cultureel Planbureau en Raad voor Volksgezondheid & Samenleving*. <https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2022/01/27/briefadvies-corona-sociaal-en-cultureel-planbureau-en-raad-voor-volksgezondheid--samenleving/Briefadvies+SOCiaal+en+Cultureel+Planbureau+en+Raad+voor+Volksgezondheid+%26+Samenleving+25-01-2022.pdf>, p. 6.

95 Het idee dat eenzaamheid een zware wissel trok op mensen kwam in ons onderzoek naar zelfstandig wonende ouderen, ongedocumenteerden en statushouders en mensen met een LVB naar voren.

- ◆ Factsheet *Corona en zorg voor ouderen*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2021/07/UvH-factsheet-Coronacrisis-en-zorg-voor-ouderen-juli-2021.pdf>.
- ◆ Rapportage *Bijzonder kwetsbaar? Zorg voor zelfstandig wonende ouderen in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/05/UvH-2022-Bijzonder-kwetsbaar.pdf>.
- ◆ Factsheet *Corona en zorg voor nieuwkomers*, november 2021, <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2021/11/UvH-Factsheet-Corona-en-zorg-voor-nieuwkomers-1.pdf>.
- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.
- ◆ Factsheet *Corona en zorg voor mensen met een verstandelijke beperking*, september 2021, <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2021/09/UvH-Factsheet-Corona-en-zorg-voor-mensen-met-een-verstandelijke-beperking.pdf>.
- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.

96 De sluiting van dagbesteding en buurtcentra zorgde voor problemen voor mensen met een licht verstandelijke beperking, zelfstandig wonende ouderen en ongedocumenteerden en statushouders.

- ◆ Factsheet *Corona en zorg voor mensen met een verstandelijke beperking*, september 2021, <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2021/09/UvH-Factsheet-Corona-en-zorg-voor-mensen-met-een-verstandelijke-beperking.pdf>.
- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.
- ◆ Factsheet *Corona en zorg voor ouderen*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2021/07/UvH-factsheet-Coronacrisis-en-zorg-voor-ouderen-juli-2021.pdf>.
- ◆ Rapportage *Bijzonder kwetsbaar? Zorg voor zelfstandig wonende ouderen in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/05/UvH-2022-Bijzonder-kwetsbaar.pdf>.
- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.

97 Deelnemers met een LVB en ongedocumenteerden en statushouders gaven in interviews aan moeite te hebben met de beperkende maatregelen, omdat ze aansluiting met de maatschappij misten en het moeilijk vonden niet iets voor anderen te kunnen betekenen.

- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.
- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.

98 Zie eindnoot 82.

99 Zorgmedewerkers in ons onderzoek gaven aan dat er vaak weinig tijd was om bij dilemma's stil te staan. Dit kwam bijvoorbeeld in de interviews met medewerkers uit de palliatieve zorg in het hospice en in de gehandicaptenzorg naar voren. Bij interviews naar de thuiszorg en wijkverpleging werd aangegeven dat de werkdruk wisselend was. Er waren ook periodes dat het juist rustig was, omdat door de uitstel van planbare zorg er soms weinig aanmeldingen van nieuwe cliënten waren.

- ◆ Rapportage *Dicht bij de dood: Zorg in het hospice in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/06/UvH-2022-Dicht-bij-de-dood.pdf>.
- ◆ Rapportage *Bijzonder kwetsbaar? Zorg voor zelfstandig wonende ouderen in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/05/UvH-2022-Bijzonder-kwetsbaar.pdf>.
- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.

100 Veel zorgmedewerkers in de wijkverpleging, gehandicaptenzorg en palliatieve zorg en mantelzorgers vertelden dat ze hun sociale leven zoveel mogelijk beperkten om het besmettingsrisico's voor de mensen voor wie zij zorgdragen zo klein mogelijk te

houden. Ook toen richtlijnen rondom het ontvangen van bezoek en uitgaan versoepeld werden, bleven velen vasthouden aan beperkingen om risico's zoveel mogelijk te vermijden.

- ◆ Rapportage *Bijzonder kwetsbaar? Zorg voor zelfstandig wonende ouderen in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/05/UvH-2022-Bijzonder-kwetsbaar.pdf>.
- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.
- ◆ Rapportage *Dicht bij de dood: Zorg in het hospice in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/06/UvH-2022-Dicht-bij-de-dood.pdf>.

101 Mantelzorgers en zorgverleners uit alle vier de betrokken zorgdomeinen gaven aan dat ze hun zorgtaken tijdens de pandemie als zeer belangrijk en betekenisvol hebben ervaren. Het gaf hen ook de mogelijkheid om nog deels een “normaal” leven te leiden door naar werk te gaan en collega's te kunnen zien.

102 De beeldspraak van de balans komt ook terug in ons eigen onderzoek. Zo spreken we in onze rapportage over de palliatieve zorg over de zoektocht naar het vinden van een balans tussen het bieden van veiligheid en nabijheid in de stervensfase.

- ◆ Rapportage *Dicht bij de dood: Zorg in het hospice in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/06/UvH-2022-Dicht-bij-de-dood.pdf>.

103 Het inzicht dat zingeving belangrijk is voor de algemene gezondheid wordt benadrukt in het model van positieve gezondheid. Grondlegger Machteld Huber stelt dat “van alle krachten die de gezondheid bevorderen, zingeving de sterkste [is].”

- ◆ Institute for positive health. (2019). *Machteld Huber en de dimensie zingeving*. <https://www.iph.nl/kennisbank/machteld-huber-en-de-dimensie-zingeving/>.

104 Zie eindnoot 103.

105 Dit citaat komt uit de evaluatie van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) (2021, p. 31) over het handelen van het Ministerie van VWS tijdens de eerste golf.

- ◆ Van der Steen, M. et al. (2021). *Leven in de curve: Een reflectie op het handelen van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport in de eerste golf van de coronacrisis*. NSOB. <https://www.nsob.nl/denktank/overzicht-van-publicaties/leven-de-curve>.

106 Deze spanning wordt geduid in de richtlijnen die Nancy Berlinger en haar collega's ontwikkeld hebben voor het omgaan met zorgplichten richting patiënten (“patient-centered duties of care”) en zorgplichten richting de gemeenschap (“public-focused duties of care”).

- ◆ Berlinger, N. et al. (2020). *Ethical framework for health care institutions responding to novel coronavirus SARS-CoV-2 (COVID 19): Guidelines for institutional ethics services responding to COVID-19: Managing uncertainty, safeguarding communities, guiding practice*. <https://www.thehastingscenter.org/wp-content/uploads/HastingsCenterCovidFramework2020.pdf>.

107 In de afgelopen jaren vonden bezuinigingen op cultuur en dagbesteding plaats. In het regeerakkoord van 2010 van VVD en CDA, getiteld Vrijheid en verantwoordelijkheid (p. 33), wordt aangegeven dat “er wordt bezuinigd op de middelen voor kunst en cultuur”. Deze maatregel wordt als volgt uitgelegd: “Het kabinet wil meer ruimte geven aan de samenleving en het particulier initiatief en de overheidsbemoeienis beperken. Kunst en cultuur zijn tenslotte ook van en voor de samenleving. Bij verstrekking van subsidies wordt voortaan eerst gekeken naar de mogelijkheden eigen inkomsten te verwerven. Er komt meer aandacht voor de verdien capaciteit van cultuur.” De effecten van de bezuinigingen sinds 2010 werden in 2015 onderzocht in een rapport van de Algemene Rekenkamer.

In het regeerakkoord van VVD en PvdA in 2012, getiteld Bruggen Slaan (2012, p. 58) komt dagbesteding onder de WMO te vallen: “Gemeenten worden geheel verantwoordelijk voor de activiteiten op het gebied van ondersteuning, begeleiding en verzorging. De dienstverlening wordt meer gericht op waar ze het hardste nodig is en gaat vallen onder de wet maatschappelijke ondersteuning (WMO). In 2014 wordt de aanspraak voor de functie begeleiding in de AWBZ beperkt door de aanspraak op dagbesteding te laten vervallen.” In 2015 meldden kranten en belangenverenigingen dat de kwaliteit van de dagbesteding onder druk komt te staan door de bezuinigingen. In 2020 meldt het AD dat het afschaffen van de dagbesteding in langdurige zorg door de overheid als één van de beleidsopties wordt gezien om na de coronacrisis te bezuinigen.

- ◆ Rijksoverheid. (2010). *Regeerakkoord VVD-CDA*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2010/09/30/regeerakkoord-vvd-cda>.
- ◆ Algemene Rekenkamer. (2015). *Bezuiniging op cultuur*. <https://www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2015/02/12/bezuiniging-op-cultuur>.
- ◆ Rijksoverheid. (2012). *Regeerakkoord 'Bruggen slaan'*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2012/10/29/regeerakkoord>.
- ◆ Cliëntenbelang Amsterdam. (2015). *Kwaliteit dagbesteding onder druk door bezuinigingen*. <https://www.clientenbelangamsterdam.nl/actueel/nieuws/kwaliteit-dagbesteding-onder-druk-door-bezuinigingen>.
- ◆ NRC. (2015). *De dagbesteding als stressfactor*. 5 mei. <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/05/05/de-dagbesteding-als-stressfactor-1492949-a286759>.
- ◆ Kok, L. (2020). *Bezuinigen na corona: de opties liggen al klaar*. AD. 22 april. <https://www.ad.nl/politiek/bezuinigen-na-corona-de-opties-liggen-al-klaar-ad7e4247/>.

108 Het punt dat bredere inspraak nodig is om crisisbeleid te onderleggen wordt ook benadrukt door de RVS en het SCP. Zij geven aan dat de kennis van bijvoorbeeld epidemiologen, artsen, sociologen, economen, gedragsexperts, geesteswetenschappers, ethici en ervaringsdeskundigen nodig is om een brede waardenafweging te kunnen maken. Arjen Boin en zijn collega's geven aan dat gedurende de verschillende perioden van de crisis er wel degelijk advies en inspraak werd geleverd vanuit verschillende discipline perspectieven, maar dat deze niet altijd effectief werden meegenomen in de besluitvorming. Het is belangrijk dat de rol die wordt toegekend aan inspraakpartners

niet enkel symbolisch is, maar ook gewicht draagt in besluitvorming om te waarborgen dat beleid de verscheidenheid van perspectieven reflecteert.

- ◆ RVS & SCP. (2022). *Briefadvies Sociaal en Cultureel Planbureau en Raad voor Volksgezondheid & Samenleving*. <https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2022/01/27/briefadvies-corona-sociaal-en-cultureel-planbureau-en-raad-voor-volksgezondheid--samenleving/Briefadvies+SOCIAAL+en+Cultureel+Planbureau+en+Raad+voor+Volksgezondheid+%26+Samenleving+25-01-2022.pdf>, p. 5.
- ◆ Boin, A., Overdijk, W., van der Ham, C., Hendriks, C. & Sloof, D. (2020). *COVID-19: Een analyse van de nationale crisisrespons*. Leiden: The Crisis University Press, p. 54.

109 Een verkenning van de impact van corona op het culturele leven worden geschetst door SCP. Dit beleidssignalement toont ook het belang van het culturele leven voor publieke zingeving.

- ◆ SCP. (2020). *Beleidssignalement maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen: Corona en de betekenis van het culturele leven*. <https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2020/11/20/corona-en-de-betekenis-van-het-culturele-leven/Corona+en+de+betekenis+van+het+Culturele+leven.pdf>.

110 Internationaal onderzoek laat zien dat in landen waar institutioneel en maatschappelijk vertrouwen hoog is het infectiecijfer lager lag (Bargain & Aminjonov, 2020; Bollyky et al., 2022; Lenton, Bolton & Scheffer, 2022).

- ◆ Bargain, O. & Aminjonov, U. (2020). *Trust and compliance to public health policies in times of COVID-19*. *Journal of public economics* 192: 104316.
- ◆ Bollyky, T.J. et al. (2022). *Trust made the difference for democracies in COVID-19*. *The Lancet* 400.10353: 657.
- ◆ Lenton, T.M., Boulton, C.A. & Scheffer, M. (2022). *Resilience of countries to COVID-19 correlated with trust*. *Scientific Reports* 12, 75.

111 Het vertrouwen in de overheid kwam tijdens de crisis onder druk te staan. Hoewel het vertrouwen eerst toenam, daalde het later in de pandemie sterk. De daling wordt gesignaleerd in het rapport *De laag vertrouwen samenleving*. In een interview met *De Volkskrant* eind november 2021 licht Jet Bussemaker toe: “Op verschillende terreinen zien we over de afgelopen anderhalf jaar een enorme afname van het vertrouwen. Nog maar 29 procent van de burgers vertrouwt de landelijke overheid, dat was 69 procent. Het vertrouwen in de lokale overheid is van 60 procent gezakt naar 37 procent. De coronacrisis, de toeslagenaffaire, de kabinetsformatie, het telt allemaal bij elkaar op. Zulke dalingen in zo’n korte periode, dat is echt uitzonderlijk. Ook de media en instanties als het RIVM en de GGD worden minder vertrouwd dan aan het begin van de coronacrisis.”

- ◆ Engbergesen, G., van Bochove, M., de Boom, J., Bussemaker, J., el Farisi, B. e.a. (2021). *De laag-vertrouwen samenleving: De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland. Vijfde meting*. <https://www.eur.nl/essb/media/99176>.
- ◆ De Jager, N. (2021). *Vertrouwen in overheid enorm gezakt: ‘Coronacrisis, toeslagenaffaire, de formatie: het telt op.’* *De Volkskrant*. 1 november. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achter->

[grond/vertrouwen-in-overheid-enorm-gezakt-coronacrisis-toeslagenaffaire-de-formatie-het-telt-op-b92bc731/](https://www.zorgethiek.nl/vertrouwen-in-overheid-enorm-gezakt-coronacrisis-toeslagenaffaire-de-formatie-het-telt-op-b92bc731/).

112 Studies laten zien dat veel mensen zich tijdens de crisis niet voldoende gehoord voelen. In ons onderzoek wordt dit gevoel vooral verwoord door mensen met een LVB en ongedocumenteerden en statushouders. Onderzoekers Ron van Wonderen en Timo Peeters van het Verwey-Jonker Instituut geven aan dat dat “juist het gevoel ‘niet gehoord’ te worden, een van de belangrijkste redenen [is] waarom het vertrouwen in politiek en overheid onder druk staan.”

- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nl/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.
- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nl/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.
- ◆ Van Wonderen, R. & Peeters, T. (2022). *Ongehoorde en ongeziene burger wantrouwt overheid. Sociale vraagstukken*. 15 april. <https://www.socialevraagstukken.nl/rubrieken/onderzoek/ongehoorde-en-ongeziene-burger-wantrouwt-overheid/>.

113 Het verlies van vertrouwen in de overheid vanwege de gaswinningsproblematiek, de toeslagenaffaire en problemen in de jeugdzorg worden eveneens benoemd door ARQ (2021, p. 11).

- ◆ ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum. (2021). *Samen uit de ongetemde crisis: Goede zorg in de schaduw van corona*. www.arq.org.nl/documenten/Farq-essay-2021-samen-uit-de-ongetemde-crisis&usg=AOvVaw36eupITMRVIt40szJB2ZE6.

114 De RVS (2020, p. 16) benadrukt: “Ruimte voor maatwerk krijgt alleen de kans als er ook vertrouwen is dat burgers, professionals, bestuurders, ondernemers en onderzoekers – elk vanuit hun eigen rol en context – gedeeld verantwoordelijkheidsbesef hebben.”

- ◆ Raad voor Volksgezondheid & Samenleving. (2020). *(Samen)leven is meer dan overleven: Breder kijken en kiezen in tijden van corona*, <https://www.raadrvs.nl/binaries/raadrvs/documenten/publicaties/2020/05/03/goed-samen-leven-in-tijden-van-corona/%28Samen%29leven+is+meer+dan+overleven++breder+kijken+en+kiezen+in+tijden+van+corona+DEF.pdf>.

115 Het belang van vertrouwen voor een goede wisselwerking tussen overheid en maatschappij wordt ook benadrukt door de RVS en het SCP in hun briefadvies aan de overheid van 25 januari 2022: “Burgers, bedrijven en het maatschappelijk middenveld kunnen en willen verantwoordelijkheid nemen, maar dat vergt voor hen een betrouwbare en voorspelbare overheid.”

- ◆ RVS & SCP. (2022). *Briefadvies Sociaal en Cultureel Planbureau en Raad voor Volksgezondheid & Samenleving*. <https://www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2022/01/27/briefadvies-corona-sociaal-en-cultureel-planbureau-en-raad-voor-volksgezondheid--samenleving/Briefadvies+SOCiaal+en+Cultureel+Planbureau+en+Raad+voor+Volksgezondheid+%26+Samenleving+25-01-2022.pdf>, p. 5.

116 Zie eindnoot 111.

117 Capaciteit (“competence”) en naleving van waarden (“values”) worden door het OECD (2017, p. 23) geïdentificeerd als belangrijke voorwaarden voor institutioneel vertrouwen. Institutioneel vertrouwen bestaat uit “a citizen’s belief that the institutions of government fulfil their mandates with competence and integrity, acting in pursuit of the broader benefit of society.”

- ◆ OECD. (2017). *Trust and Public Policy: How Better Governance Can Help Rebuild Public Trust*. OECD Public Governance Reviews. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264268920-en>.

118 Het feit dat het succes van de aanpak voor een groot deel afhangt van de naleving door burgers werd ook vaak in regeringsbrieven benadrukt. Zo stelt Minister de Jonge in een brief van 6 mei 2020 dat het succes van de overgangsstrategie richting minder beperkende maatregelen “valt of staat met de afspraken die we als samenleving met elkaar hebben gemaakt. Overgang naar de controlefase kan alleen als iedereen zich blijft houden aan de belangrijkste gezondheidsadviezen en maatregelen. Die afspraken hebben ervoor gezorgd dat we de verspreiding van het virus onder controle kregen. Dat moeten we nu ook weten vast te houden.”

- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 315. 6 mei 2020. https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020D17195&did=2020D17195.

119 De strategie van het “maximaal controleren” van het virus werd in de televisietoespraak van 16 maart 2020 geïntroduceerd als de meest geschikte manier om de virusuitbraak te bestrijden. Vanaf 17 maart 2020 komt de terminologie van “maximale controle” regelmatig terug in de regeringsbrieven.

- ◆ Rijksoverheid. (2020). *Televisietoespraak van minister-president Mark Rutte*. 16 maart. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2020/03/16/tv-toespraak-van-minister-president-mark-rutte>.
- ◆ Tweede Kamer. Vergaderjaar 2019–2020, 25 295, nr. 176. 17 maart 2020. https://www.tweede-kamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020D10889&did=2020D10889.

120 In de persconferentie van 12 maart 2020 gaf Mark Rutte aan dat in de crisis met 50% van de kennis 100% van de besluiten genomen moeten worden en de consequenties daarvan gedragen moeten worden.

- ◆ Rijksoverheid. *Letterlijke tekst persconferentie minister-president Rutte en minister Bruins naar aanleiding van de maatregelen tegen verspreiding coronavirus in Nederland*. 12 maart 2020. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/mediateksten/2020/03/12/persconferentie-minister-president-rutte-en-minister-bruins-naar-aanleiding-van-de-maatregelen-tegen-verspreiding-coronavirus-in-nederland>.

121 Voormalig secretaris-generaal van het Ministerie van VWS Erik Gerritsen gaf aan dat het werkelijke percentage van beschikbare kennis waarschijnlijk eerder rond de 5% lag. Hij gelooft dat het delen van die onzekerheid niet goed zou hebben uitgepakt, omdat het vertrouwen in het coronabeleid ondermijnd zou worden wanneer de onderliggende twijfels publiekelijk gedeeld zouden worden: “Wat als we radicaal in het frame waren gestapt van: dit is een ongetemd probleem? Had je midden in de shit

weg kunnen komen met: ‘Beste mensen, u wilt perspectief? U wilt weten wanneer we testcapaciteit hebben? U wilt weten wanneer bron- en contactonderzoek op orde is? Wanneer we genoeg mondkapjes hebben? Sorry, maar dat kan niet, want we weten het niet.’”

- ◆ De Hoog, M., Martijn, M. & de Blonk, A. (2021) *Amateurisme? Panieksport? Onkunde? Deze oud-baas van VWS laat je heel anders kijken naar de aanpak van de coronacrisis*. De Correspondent. 22 december. <https://decorrespondent.nl/13020/amateurisme-panieksport-onkunde-deze-oud-baas-van-vws-laait-je-heel-anders-kijken-naar-de-aanpak-van-de-coronacrisis/1149772308300-7c2ab54c>.

122 Timo Peeters en zijn collega's constateren dat de indruk ongelijk behandeld te worden kan bijdragen aan een verlies van institutioneel vertrouwen.

- ◆ Peeters, T., Smits van Waesberghe, E., Mesic, A. & van Wonderen, R. (2020). *Van Persoonlijke Krenking tot Vertrouwensbreuk: Verhalen van Burgers met Gebrek aan Vertrouwen in Instituties*. Verwey-Jonker Instituut. https://www.verwey-jonker.nl/wp-content/uploads/2021/01/119260_persoonlijke-krenking-tot-vertrouwensbreuk-WEB.pdf, pp. 42-29.

123 Verschillende groepen voelden zich niet voldoende gezien tijdens crisis. In ons onderzoek gaven vooral mensen met een LVB en ongedocumenteerden en statushouders aan het idee te hebben vaak over het hoofd te worden gezien.

- ◆ Rapportage *Beperkt meedoen: Zorg voor mensen met een licht verstandelijke beperking in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/04/Beperkt-meedoen.pdf>.
- ◆ Rapportage *Onder de radar: Zorg voor ongedocumenteerden en statushouders in coronatijden*. (2022). <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2022/02/UvH-2022-Onder-de-Radar.pdf>.

124 Dit is belangrijk om de ongewenste beweging richting een “laag vertrouwen samenleving” tegen te gaan.

- ◆ Engbergsen, G., van Bochove, M., de Boom, J., Bussemaker, J., el Farisi, B. e.a. (2021). *De laag-vertrouwen samenleving: De maatschappelijke impact van COVID-19 in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Nederland*. Vijfde meting. <https://www.eur.nl/essb/media/99176>.

125 Manifest *Help, de huisarts verzuipt*. (2022). <https://www.helpdehuisartsverzuipt.nl/manifest/>.

126 Joan Tronto (2013, pp. 34-35) identificeert vijf centrale waarden in zorg, die vertaald kunnen worden als aandacht (attentiveness), verantwoordelijkheid (responsibility), bekwaamheid (competence), responsiviteit (responsiveness) en solidariteit (solidarity). De focus op aandacht, solidariteit en actie als essentiële elementen van het nemen van verantwoordelijkheid zijn losjes gebaseerd op Tronto's visie op centrale waarden in zorg. Zonder aandacht worden zorgbehoeften niet gezien. Solidariteit is nodig om met elkaar en voor elkaar zorg te dragen in de samenleving. Actie hangt samen met bekwaamheid, als voorwaarde om effectief aan behoeften tegemoet te kunnen komen, en met responsiviteit, als voorwaarde om dit in samenspraak in te kunnen vullen.

- ◆ Tronto, J. (2013). *Caring democracy: Markets, equality, and justice*. New York: NYUP.